

ปัจจัยสมุปบาทจากพระโขนง

หมวดที่ ๕

ว่าด้วย ปัจจัยสมุปบาทซึ่งแสดงการเกิดดับ
แห่งกิเลสและความทุกข์

ทรงแสดงอัสติวารุปาทานในลักษณะแห่งปัจจัยสมุปบาท
(ในธรรมวินัยนี้ มีการบัญญัติอุปาทานสี่ โดยสมบูรณ์)^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สี่อย่าง
เหล่านี้คือ กามอุปาทาน ทิฏฐิอุปาทาน สีนพัตถอุปาทาน อัสติวารุ-
ปาทาน.

๑. จุฬารัตนสูตร ม.ม. ๑๒/๑๑๖, ๑๓๔/๑๕๖, ๑๕๗, สรรพกัมมิกสูตร ที่เขตน. มีการเปรียบเทียบ
ความสมบูรณ์ และไม่สมบูรณ์ ระหว่างธรรมวินัยกับคัมภีร์ภายนอก ทั้งในอรรถกถาธรรมและ
ประพจน์ธรรม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางพวก ปฏิญาณแล้วว่า เป็นผู้กล่าว
ความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง ปฏิญาณอยู่; แต่สมณพราหมณ์เหล่านั้น หาได้บัญญัติ
ความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวงโดยชอบไม่ กล่าวคือ บัญญัติแต่ความรอบรู้ซึ่ง
กามุปาทาน หาบัญญัติความรอบรู้ซึ่งทิฏฐุปาทาน ซึ่งสัสสัพพัตตูปาทาน ซึ่งอิตถวา-
ทุปาทานไม่. ชื่อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ชื่อนั้นเพราะสมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่รู้
ซึ่งฐานะ (อุปาทาน) ทั้งสามเหล่านั้น ตามที่เป็นจริง ....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางพวก ปฏิญาณแล้วว่า เป็นผู้กล่าว
ความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง ปฏิญาณอยู่; แต่สมณพราหมณ์เหล่านั้น หาได้บัญญัติ
ความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวงโดยชอบไม่ กล่าวคือ บัญญัติแต่ความรอบรู้ซึ่ง
กามุปาทาน ซึ่งทิฏฐุปาทาน ... ฯลฯ ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางพวก ปฏิญาณแล้วว่า เป็นผู้กล่าว
ความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง ปฏิญาณอยู่; แต่สมณพราหมณ์เหล่านั้น หาได้บัญญัติ
ความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวงโดยชอบไม่ กล่าวคือ บัญญัติแต่ความรอบรู้ซึ่งกาม-
ุปาทาน ซึ่งทิฏฐุปาทาน ซึ่งสัสสัพพัตตูปาทาน ... ฯลฯ ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในธรรมวินัย (อันมีการบัญญัติอุปาทานไม่ครบถ้วน
ทั้ง ๔ ประการ) เห็นปานนี้, ความเลื่อมใสในพระศาสดาก็คือ, ความเลื่อมใสในธรรมกัฏฐิ,
การกระทำใหบริบูรณ์ในศีลกัฏฐิ, ความเป็นที่รักที่พอใจกันในหมู่สหธรรมิกกัฏฐิ, เหล่านี้
เราตถาคตกล่าวว่า ไม่เป็นไปโดยชอบ. ชื่อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย! ชื่อนั้น เพราะเหตุว่า ความเลื่อมใสเป็นต้น นั้น เป็นไปในธรรมวินัย
อันบุคคลกล่าวไว้แล้ว, อันบุคคลให้รู้ทั่วถึงอย่างแล้ว, ไม่เป็นธรรมหน้า

สัตว์ออกจากทุกข์, ไม่เป็นไปเพื่อความสงบนราญ, มิใช่เป็นธรรมที่พระสัมมา-
สัมพุทธเจ้าประกาศแล้ว.

.....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ทถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้กล่าวความ
รอบรู้ซึ่งอุपाทานทั้งปวง ปฏิญาณอยู่; ย่อมบัญญัติความรอบรู้ซึ่งอุपाทานทั้งปวงโดยชอบ
ก็ย่อมบัญญัติความรอบรู้ซึ่งลาภอุपाทาน ซึ่งหิฏฐอุपाทาน ซึ่งสัลลหัตถอุपाทาน
ซึ่งอศควาอุपाทาน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในธรรมวินัย (ที่มีการบัญญัติอุपाทานครบทั้ง ๔ ประการ)
เห็นปานนี้, ความเลื่อมใสในพระศาสดาก็คือ ความเลื่อมใสในพระธรรมก็คือ การกระทำ
ให้บริบูรณ์ในศีลก็คือ ความเป็นที่รักที่พอใจกันในหมู่สหัมมิกกัฏฐิ, เหล่านี้ เราทถาคต
กล่าวว่า เป็นไปโดยชอบ. ข้อนี้เพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้
เพราะเหตุว่า ความเลื่อมใสเป็นต้นนั้น เป็นสิ่งที่เป็นไปในธรรมวินัย อันเรากล่าวดีแล้ว,
อันเราให้รู้ทั่วถึงแล้ว, เป็นธรรมนำสัตว์ออกจากทุกข์, เป็นไปพร้อมเพื่อความ
สงบนราญ, เป็นธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประกาศแล้ว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้อยคำ ๔ อย่างเหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด
(นิทาน)? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด (สมุทย)? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด (ชาติก)? มีอะไร
เป็นแทนเกิด (ปถว)? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุपाทาน ๔ อย่างเหล่านี้ มีต้นเหตุเป็นเหตุ
ให้เกิด มีต้นเหตุเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีต้นเหตุเป็นเครื่องกำเนิด มีต้นเหตุเป็นแทนเกิด.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็คณานี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! คณานี้ มีเวทนาเป็นเหตุให้เกิด มีเวทนาเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีเวทนาเป็นเครื่องกำเนิด มีเวทนาเป็นแดนเกิด.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวทนานี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เวทนา มีผัสสะเป็นเหตุให้เกิด มีผัสสะเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีผัสสะเป็นเครื่องกำเนิด มีผัสสะเป็นแดนเกิด.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ผัสสะนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ผัสสะ มีสพายชนะเป็นเหตุให้เกิด มีสพายชนะเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีสพายชนะเป็นเครื่องกำเนิด มีสพายชนะเป็นแดนเกิด.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สพายชนะนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สพายชนะ มีนามรูปเป็นเหตุให้เกิด มีนามรูปเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีนามรูปเป็นเครื่องกำเนิด มีนามรูปเป็นแดนเกิด.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นามรูปนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นามรูป มีวิญญานเป็นเหตุให้เกิด มีวิญญานเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีวิญญานเป็นเครื่องกำเนิด มีวิญญานเป็นแดนเกิด.

ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าวิญญาณนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนต? มีอะไรเป็นแดนเกิด? ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! วิญญาน มีสังขารเป็นเหตุให้เกิด มีสังขารเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีสังขารเป็นเครื่องกำเนต มีสังขารเป็นแดนเกิด.

ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถีสังขารทั้งหลายเหล่านี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนต? มีอะไรเป็นแดนเกิด? ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นเหตุให้เกิด มีอวิชชาเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีอวิชชาเป็นเครื่องกำเนต มีอวิชชาเป็นแดนเกิด.

ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล อวิชชาเป็นสิ่งที่ลักขุละได้แล้ว วิชาเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว; ในกาลนั้น ภิกษุนั้น ย่อมไม่ยึดมั่นซึ่งกามุปาทาน, ย่อมไม่ยึดมั่นซึ่งภวุปาทาน, ย่อมไม่ยึดมั่นซึ่งสัตตัพพาทาน; ย่อมไม่ยึดมั่นซึ่งอัสสวาทาน; (ทั้งนี้) เพราะการสำรอกเสียไถ่หมกซึ่งอวิชชา, เพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชา : เมื่อไม่ยึดมั่น (คือไม่มีอุปาทาน) อยู่, ย่อมไม่สะดุ้ง; เมื่อไม่สะดุ้ง, ย่อมปรินิพพานเฉพาะคนนั้นเดียว.^๑ เธอผู้นั้นย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราได้อยู่จบแล้ว, กิจที่ต้องทำก็ทำสำเร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก" ดังนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาจงสังเกต จาเห็นลึกลงไปถึงว่า การไม่ปรินิพพานเฉพาะคนนั้น เพราะยังมีกิเลสที่เป็นเหตุให้สะดุ้ง, กสาคืออุปาทานข้อที่ ๔ โดยเฉพาะนั่นเอง; และการระงับอุปาทานข้อที่ ๔ นี้ ยังมีความสำคัญในส่วนตัวจะทำหม่น

๑. คำนี้ บาลีว่า ปจฺจกฺขณฺเหว ปรีณิพฺพเอคฺชํ; อรรถกถา (ปปัญจสูทนี ภาค ๒ หน้า ๒๕) อธิบายว่า ย่อมปรินิพพาน ด้วยกิเลสปรินิพพาน ด้วยตนเองนั้นเดียว.

ให้เรือบร้อย, มีสราคนันคังมัน; และทำให้พุทธศาสนาแปลกไปจากศาสนาอื่น ทั้งบัญญัติ
อุปาทานไว้เพียง ๓ อย่าง; ดังนั้น หลักรัฐจสงมุปบาทในพุทธศาสนา จึงมีความสำคัญ
เป็นพิเศษ ในข้อที่ทำให้รู้จักและละเอียดได้ ซึ่งอุปาทานโคธสมบรูณ์จริง ๆ; และมีความ
สำคัญที่คงสังเกตว่า แม้จะกล่าวเพื่องกึ่งก่อน ก็คงแต่อุปาทานขึ้นไป, กัสสมบรูณ์; หรือ
เป็นปฏิจสงมุปบาท ที่สมบรูณ์ทั้งสายอยู่นั่นเอง, เพราะจะละอุปาทาน, หรือละอวิชชา,
ทุกรูปกับหมดเท่ากัน; เพราะการละอุปาทานนั้น สะได้ด้วยการละอวิชชา นั่นเอง.

เวทนาในปฏิจสงมุปบาท ให้เกิดอนุสัยสาม^๑

ก่อนนิภิกขุทั้งหลาย! (๑) เพราะอาศัยตัวย รุปทั้งหลายตัวย จึงเกิด
จักขุวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ)
นั่นคือ ศัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา อันเป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง
ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง.

บุคคลนั้น เมื่อสุขเวทนาถูกต้องอยู่ ย่อมเพิกเฉยเพลิน ย่อมพราสาสรเลวิญ
เมามกอยู่; อนุสัยคือราคะ ย่อมตามนอน (เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น
(ตลุต รากานุสโย อนุสเทติ);

เมื่อทุกข์เวทนาถูกต้องอยู่ เขาย่อมเศร้าโศก ย่อมระทมใจ ย่อมคร่ำครวญ
ย่อมต้อคร่ำไห้ ย่อมถึงความหลงใหลอยู่; อนุสัยคือปฏิกะ ย่อมตามนอน (เพิ่ม
ความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

๑. จลิกกุฐชา อุปริ. ม. ๑๔/๕๑๖/๕๖๒, ทรัสแนวภิกขุทั้งหลาย ที่เรทวัน.

เมื่อเวทนานั้นไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขถูกต้องอยู่ เขาย่อมไม่รู้ความเป็นจริง ซึ่งเหตุให้เกิดเวทนานั้นด้วย ซึ่งความกับไม่เหลือแห่งเวทนานั้นด้วย ซึ่งอัสสาทะ (วสอรรอย) ของเวทนานั้นด้วย ซึ่งอาทีนะ (โทษ) ของเวทนานั้นด้วย ซึ่งนิสสรณะ (อุปายเครื่อง ออกพ้นไป) ของเวทนานั้นด้วย; **อนสัคคิอวิชชา** ย่อมทมนอน (เพิ่มความ เกยขึ้นให้) แก่บุคคลนั้น.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลนั้นหนอ ยังละราคานุสัยอันเกิดจากสุขเวทนา ไม่ได้; ยังบรรเทาปฏิฆานุสัยอันเกิดจากทุกขเวทนาไม่ได้; ยังถอนอวิชชาานุสัย อันเกิดจากทุกขมสุขเวทนาไม่ได้; เมื่อยังละอวิชชาไม่ได้ และยังทำวิชชาให้เกิดขึ้น ไม่ได้แล้ว, เขาก็ทำที่สุดแห่งทุกข์ ในภฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้ไม่เป็น ฐานะที่จกมีได้.**

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๒) เพราะอาศัยเหตุด้วย **เสถิง**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **โศควิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (หุ + เสยง + โสควิญญาณ) นั่นคือ **ตัสสะ**; (ข้อความตอนต่อไปนี้ เหมือนข้อความที่มีอยู่ในข้อ (๑) อันว่าด้วยรูป เรื่อยไปทั้ง ๔ ย่อหน้า จนถึงตอนท้ายข้อ ที่ว่า) ... วลว... วลว... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในภฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จกมีได้.**

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๓) เพราะอาศัยเหตุด้วย **กลิน**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ฆานวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จมุภ + กลิน + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ **ตัสสะ**; (ข้อความตอนต่อไปนี้ เหมือนข้อความที่มีอยู่ในข้อ (๑) อันว่าด้วยรูป เรื่อยไปทั้ง ๔ ย่อหน้า จนถึงตอนท้ายข้อ ที่ว่า) ... วลว... วลว... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในภฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จกมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๔) เพราะอาศัย^๕กันด้วย **รส**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ชีวหาวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; (ข้อความตอนต่อไปนี้ เหมือนข้อความที่มีอยู่ในข้อ (๑) อันว่าด้วยรูป เรื่อยไปทั้ง ๔ ย่อหน้า จนถึงตอนท้ายข้อ ที่ว่า) .... วสว.... วสว.... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในภวิธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๕) เพราะอาศัย^๖กายด้วย **โศภฐัพพะ**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **กายวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โศภฐัพพะ + กายวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; (ข้อความตอนต่อไปนี้ เหมือนข้อความที่มีอยู่ในข้อ (๑) อันว่าด้วยรูป เรื่อยไปทั้ง ๔ ย่อหน้า จนถึงตอนท้ายข้อ ที่ว่า) .... วสว.... วสว.... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในภวิธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๖) เพราะอาศัย^๗ใจด้วย **อัมมารมณ**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **มโนวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ + อัมมารมณ + มโนวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา อันเป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง.

บุคคลนั้น เมื่อสุขเวทนา^๘ต้องอยู่ ย่อมเพิกเพิน ย่อมพรว้าสรวเสริญ เมาหมกอยู่; **อนุสยคือวาระ** ย่อมตามนอน (เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

เมื่อทุกข์เวทนา^๙ต้องอยู่ เขาย่อมเศร้าโศก ย่อมระทมใจ ย่อมกร่ำกรวด ย่อมต้อกร่ำไห้ ย่อมถึงความหลงใหลอยู่; **อนุสยคือปฏิษะ** ย่อมตามนอน (เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

เมื่อเวทนานั้นไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขถูกต้องอยู่ เขาย่อมไม่รู้ตามเป็นจริง ซึ่งเหตุให้เกิดเวทนานั้นด้วย, ซึ่งความทุกข์ไม่เหลือแห่งเวทนานั้นด้วย, ซึ่งอัสสาหะ (รสอร่อย) ของเวทนานั้นด้วย, ซึ่งอาทินวะ (โทษ) ของเวทนานั้นด้วย, ซึ่งนิสสรณะ (อุปายเครื่องออกพ้นไป) ของเวทนานั้นด้วย; **อนุสัยคืออวิชชา** ย่อมตามนอน (เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น.

ทุกข์อันภิกษุทั้งหลาย! บุคคลนั้นหนอ ยังละราสานุสัยอันเกิดจากสุขเวทนา ไม่ได้; ยังบรรเทาปฏิฆานุสัยอันเกิดจากทุกข์เวทนาไม่ได้; ยังถอนอวิชชาอันเกิดจากอหังการสุขเวทนาไม่ได้; เมื่อยังละอวิชชาไม่ได้ และยังทำวิชชาให้เกิดขึ้น ไม่ได้แล้ว, เขาก็ทำที่สุดแห่งทุกข์ ในภิกขุธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **นั่นไม่เป็นที่ประจักษ์ได้.**

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เราเคยเข้าใจและสอนกันอยู่ในเวลานี้ว่า อนุสัยนั้นคือตะกอน แอนอยู่ในต้นท่อนตลอดเวลา พอไต่อาวรณ์ ก็ลุดออกมาเป็นกิเลส โลภะ โทสะ โมหะ แล้วดับไปนอนรออยู่ต่อไปอีก จนกว่าจะได้อาวรณ์ขึ้นใหม่อีก (ในลักษณะอาการของสัตว์สกิทัตถิ) เช่นนี้ คือไม่ตรงตามพระพุทธานุสัยในสูตรนี้ ซึ่งกล่าวว่า เมื่อเสวยเวทนาใด จึงมีจิตอนุสัยขึ้นตามนอน (ก็เพิ่มความเคยชินในการที่จะเกิดกิเลสขึ้นนั้นๆ แก่บุคคลนั้น); และทรงระบุว่าบุคคลผู้รวบรวมคา ถ้าเสวยสุขเวทนา จะเพิ่ม ราสานุสัย (แก่กิเลสประเภทโลภะทุกชนิด); “เมื่อเสวยทุกข์เวทนา จะเพิ่มปฏิฆานุสัย (แก่กิเลสประเภทโทสะทุกชนิด); เมื่อเสวยอุทกขณสุขเวทนา จะเพิ่ม อวิชชาอนุสัย (แก่กิเลสประเภทโมหะทุกชนิด);” ข้อนี้หมายความว่า จะเพิ่มความเคยชินหรือความง่ายตาย ในภาวะที่จะเกิดกิเลสขึ้นนั้นๆ ยิ่งขึ้นทุกทีนั่นเอง. และพึงสังเกตเป็นพิเศษอย่างหนึ่งด้วย ว่าสำหรับราสานุสัย ทรงใช้คำว่า “ละ”, ปฏิฆานุสัย ใช้คำว่า “บรรเทา”, อวิชชาอนุสัย ใช้คำว่า “ถอน” ไม่พูดคลุมเครือ เหมือนที่เราพูดกันเพี้ยนๆ ไปจนถึงกับจะอนุมัตินิฐานะเป็นสิ่งที่ตายตัว ไม่มีการเกิดดับ เมื่อเสวยหรือหยุดเสวยเวทนา. ยกตัวอย่างไว้ตาม ในบางกรณีที่มีการกล่าว อย่างรวมๆ ด้วยภาษาธรรมคาๆ, ก็ได้ใช้ถ้อยคำ “ละ” [ปทาสุโข, ปทีโน] รวมกันทั้ง ๓ อนุสัยก็มี เช่นบาลี สฟา. ส. ๑๘/๒๕๔/๓๖๓; ๑๘/๒๖๒/กข๗-๘; และ ๑๘/๒๖๕/๒๘๕.

ปฏิจอกสมุปปาตแห่งการเกิดสังขาร ๔ ประเภท^๑

(สังขารชนิดที่ หนึ่ง : ทิฏฐิปรवरณัตถ์หา)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็เมื่อบุคคลรู้้อย่างไร เห็น้อย่างไร อาสวะทั้งหลาย จึงสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างชั้น ?

[กรณิเฬงรูปรัณธ]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ในกรณีนี้ บุคคลผู้มีใจสับสนแล้ว ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า, ไม่ได้เห็นสัปบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัปบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัปบุรุษ ก่อนสำคัญเห็นซึ่งรูป โดยความเป็นตน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! การสำคัญเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตนนั้น, อันใดแล; การสำคัญเห็นอันนั้น เป็นสังขาร.^๒ ก็สังขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด ? เป็นเครื่องก่อให้เกิด ? เป็นเครื่องกำเนิด ? เป็นแดนเกิด ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากกตเหงา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่บุรุษผู้มีใจสับสน ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่ลวิชาสันตสถูกต้องแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภัยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บ้จจยปรุ้งแต่งแล้ว อาศัยบ้จจยเกิดขึ้นแล้ว, แม้กตเหงานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บ้จจยปรุ้งแต่งแล้ว อาศัยบ้จจยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บ้จจยปรุ้งแต่งแล้ว อาศัยบ้จจย

๑. สูตรที่ ๕ จักรณียวรรค ขันธสังยุตต์ ขนธ. ๕. ๑๘/๑๑๖/๑๗๔. ทวัธภิกษุทั้งหลาย ที่ภัทตสาณมูล บำปาดเลอยกธ.

๒. คำว่า “สังขาร” ในกรณีนี้ หมายถึงความก่อกิดเห็นผิด ที่บ้จจยปรุ้งแต่งให้เกิดขึ้น, เช่นเกิดจากการไม่ได้สขับริยธรรมของพระอริยเจ้า เป็นกธ; ที่เรียกว่า “สังขาร” ก็เพราะเหตุนี้. เป็นสิ่งที่บ้จจยปรุ้งแต่งนั่นเอง.

เกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่ต้อง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้วิชชานั้นก็ไม่ต้อง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว. ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไป โดยลำดับ ไม่มีระหว่างชั้น.

ปุถุชนผู้มีได้สกับแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตนก็จริง แต่ว่าเขาย่อมสำคัญเห็นซึ่งคนว่ามีรูป. ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! การสำคัญเห็นซึ่งคนว่ามีรูปนั้น, อันใดแล; การสำคัญเห็นอันนั้น เป็นสังขาร. ก็สังขารนั้นมีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? เป็นเครื่องก่อให้เกิด? เป็นเครื่องกำเนิด? เป็นแดนเกิด? ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากทณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มีได้สกับ ผู้อันเวทนาที่เกิดแก่อวิชชาสัมผัสถูกต้องแล้ว. ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้น ก็ไม่ต้อง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ทณหานั้นก็ไม่ต้อง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่ต้อง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่ต้อง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้วิชชานั้นก็ไม่ต้อง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้วิชชานั้นก็ไม่ต้อง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว. ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างชั้น.

ปุถุชนผู้มีได้สกับแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตน ไม่สำคัญเห็นซึ่งคนว่ามีรูปก็จริงแต่ แต่ว่าเขาย่อมสำคัญเห็นซึ่งรูปในตน. ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! การสำคัญเห็นซึ่งรูปในตนนั้น, อันใดแล; การสำคัญเห็นอันนั้น เป็นสังขาร. ก็สังขารนั้นมีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? เป็นเครื่องก่อให้เกิด? เป็นเครื่องกำเนิด? เป็นแดนเกิด? ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากทณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มีได้

สลับ ผู้อันเวทนาที่เกิดแก่วิษณุสัมพัทธ์ ถูกต้องแล้ว. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บ้งจยปรุ้งเต่งแล้ว อาศัยบ้งจยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บ้งจยปรุ้งเต่งแล้ว อาศัยบ้งจยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทณานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บ้งจยปรุ้งเต่งแล้ว อาศัยบ้งจยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บ้งจยปรุ้งเต่งแล้ว อาศัยบ้งจยเกิดขึ้นแล้ว, แม้อวิชชานั้นก็ไม่ใช่ เป็นสิ่งที่บ้งจยปรุ้งเต่งแล้ว อาศัยบ้งจยเกิดขึ้นแล้ว. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้้อย่างนี้ เห็น้อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างขึ้น.

ปุถุชนผู้มีกิเลสตัณหาแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตน ไม่สำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูป ไม่สำคัญเห็นซึ่งรูปในตน ก็จริงแล แต่ว่าเขาชอบสำคัญเห็นซึ่งตนในรูป. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! การสำคัญเห็นซึ่งตนในรูปนั้น, อันใดแล; การสำคัญเห็นอันนั้น เป็นสังขาร. กิเลสขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? เป็นเครื่องก่อให้เกิด? เป็นเครื่องกำหนัด? เป็นแดนเกิด? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากตัณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มีกิเลสตัณหา ผู้อันเวทนาที่เกิดแก่วิษณุสัมพัทธ์ถูกต้องแล้ว. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บ้งจยปรุ้งเต่งแล้ว อาศัยบ้งจยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บ้งจยปรุ้งเต่งแล้ว อาศัยบ้งจยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทณานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บ้งจยปรุ้งเต่งแล้ว อาศัยบ้งจยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บ้งจยปรุ้งเต่งแล้ว อาศัยบ้งจยเกิดขึ้นแล้ว, แม้อวิชชานั้นก็ไม่ใช่ เป็นสิ่งที่บ้งจยปรุ้งเต่งแล้ว อาศัยบ้งจยเกิดขึ้นแล้ว. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้้อย่างนี้ เห็น้อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างขึ้น.

[กรณีแห่งเวทนา — สัญญา — สังขาร — วิญญาณเจ้านั้น.]

(ครั้นตรัสข้อความในกรณีแห่งรูปนั้นจบลงดังนี้แล้ว ได้ตรัสข้อความที่สืบเนื่องกันต่อไปว่า แม้ปุถุชนนั้นจะไม่สำคัญเห็นรูปนั้นโดยอาการทั้ง ๔ ก็ตาม เขาก็จะสำคัญเห็นอาการทั้ง ๔ นั้น ในเวทนาชั้น...สัญญาชั้น...สังขารชั้น...วิญญาณชั้น...ได้กันไปตามลำดับๆ โดยทำนองเดียวกันทุกตัวก็ขรกับในกรณีแห่งรูปนั้น.

ในชั้นแต่ละชั้น มีอาการอันจะพึงเห็นมีถึง ๔ อาการ คือเห็นชั้นโดยความเป็นตน ๑, เห็นตนว่ามีชั้น ๑, เห็นชั้นในตน ๑, เห็นตนในชั้น ๑. เมื่ออาการทั้งสี่นี้เป็นไปในชั้นทั้ง ๕ จึงรวมกันเป็น ๒๐ อาการ. ทั้ง ๒๐ อาการนี้ รวมกันแล้ว จัดเป็นสังขารหมวดหนึ่ง.

ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า ปฏิจตมุปบาททั้งสายรวมอยู่ในประโยคสั้นประโยคเดียวว่า “สังขารเกิดมาจากคตินหาอันเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ถูกต้องด้วยเวทนามันเกิดจากอวิชชาสมผัส”. ผู้ศึกษาพึงทราบได้เองว่า อวิชชามีอยู่ในขณะแห่งการสัมผัส ซึ่งทำให้เกิดสังขาร วิญญาณ นามรูป อายตนะ ครอบถ้วนอยู่ในสมัสนั้น; ครั้นเวทนาให้เกิดคตินหาแล้ว ก็มีการปรุงแต่งสืบต่อไปจนเกิดทุกข์. คำว่าสังขารในกรณีนี้ หมายถึง ปฏิจตมุปบาททุกอาการก็ได้ เพราะมีความหมายเพียงแต่ว่า เป็นอาการของการปรุงแต่งโดยลักษณะแห่งอิทัปปิจจยา โดยตลอดสายแห่งปฏิจตมุปบาท นั้นเอง.

สังขารประเภทที่ ๑ นี้ แจกโดยละเอียด จะเป็นสังขาร ๒๐ ชนิด, คือแจกตามชั้นห้า, แต่ละชั้น มี ๔ อาการ คือ เห็นชั้น โดยความเป็นตน ๑, เห็นตนว่ามีชั้น ๑, เห็นชั้นในตน ๑, เห็นตนในชั้น ๑, รวมเป็น ๒๐ ชนิด แห่งสังขาร.

สูตรนี้ มุ่งหมาย จะแสดงความสันตสาวะ, แต่ได้แสดงลักษณะแห่งสังขาร
ชนิดที่เป็นอกุศล อย่างละเอียดแปลกออกไป เป็นความรู้พิเศษกว่าทุกแห่งสำหรับคำว่า
สังขาร, จึงนำมาได้ไว้ในกลุ่มอันว่าด้วยการเกิดกิเลส แทนที่จะใส่ในหมวดปฏิบัติเพื่อ
กับทุกข์.) - ผู้รวบรวม.

(สังขารชนิดที่สอง : สัสสตทกฏฐิ)

ปุถุชนผู้มีได้สัจแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา, ซึ่ง
สังขาร, ซึ่งวิญญาณ, โดยความเป็นตน; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูป, ว่ามีเวทนา,
ว่ามีสัญญา, ว่ามีสังขาร, ว่ามีวิญญาณ; ไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา,
ซึ่งสังขาร, ซึ่งวิญญาณ, ในตน; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตน ในรูป, ในเวทนา, ในสัญญา;
ในสังขาร, ในวิญญาณ; ก็จริงแล, แต่ที่เขาตั้งเป็นผู้มีทกฏฐิอย่างหนึ่งว่า “อิตฺตา
(คน) ก็อันนั้น, โลกก็อันนั้น, เรานั่น, ครั้นจะไปแล้ว, จักเป็นผู้เพียง (นิจ) อังสิน
(ธุโว) เพียงแท้ (สสสโต) มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา (อวิปริณามธมโม).
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ทกฏฐิทั้งสามนี้, อันใดแล; ทกฏฐิอันหนึ่ง ชื่อว่าสัสสตทกฏฐิ.
สัสสตทกฏฐินี้ เป็นสังขาร. ก็สังขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด
เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจาก
จิตตเหตु ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มีได้สัจกับ ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่วิชชาสามัคคี ถูกต้อง
แล้ว, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่
ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุง
แต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว
อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัย
เกิดขึ้นแล้ว, แม่วิชขานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว,

ทุกข์อันภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อม
สิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างนั้น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : สังขารหมวดที่สองนี้ มีลักษณะเป็นปฏิจรรนูป-
บาท โยชนียะอันเกี่ยวกับสังขารหมวดที่หนึ่ง ก็สรุปความลงเป็นว่า “สังขารเกิดมา
จากภพหน้าอันเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ถูกต้องด้วยเวทนามันเกิดจากอวิชชาสัมผัส”.

(สังขารชนิดที่ สาม : อุกเลทกิริยา)

ปุถุชนผู้มีโศสกับแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา, ซึ่ง
สังขาร, ซึ่งวิญญาณ, โดยความเป็นคน; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตน ว่ามีรูป, ว่ามีเวทนา,
ว่ามีสัญญา, ว่ามีสังขาร, ว่ามีวิญญาณ; ไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา,
ซึ่งสังขาร, ซึ่งวิญญาณ, ในคน; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตน ในรูป, ในเวทนา, ในสัญญา,
ในสังขาร, ในวิญญาณ; ทั้งเป็นผู้ไม่มีทิวา “อตฺถา (ตน) ก็อันนั้น โลกก็อันนั้น
เรานั้น ก็อันนั้นไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง ยิ่งยง เที่ยงแท้ มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมา”
ดังนี้; ก็จริงแล แต่ทว่า เขายังเป็นผู้มีทิวาอย่างนี้ว่า “เราไม่เที่ยงมีคัว; ของเราไม่
เที่ยงมี คัว; เราจักไม่มีคัว; ของเราจักไม่มีคัว”; ดังนี้. ทุกข์อันภิกษุทั้งหลาย!
ทิวากังกล่าวนี้, อันใดแล; ทิวาอันนั้น ชื่อว่าอุกเลทกิริยา. อุกเลทกิริยานั้นเป็นสังขาร.
ก็สังขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด
ทุกข์อันภิกษุทั้งหลาย! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากตัณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชน
ผู้มีโศสกับ ผู้อนเวทนาที่เกิดแต่อวิชชาสัมผัสถูกต้องแล้ว. ทุกข์อันภิกษุทั้งหลาย! ด้วย
เหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บ้จจยปรุ่่งเต่งแล้ว อาศัยบ้จจยเกิด
ขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่ใช่ เป็นสิ่งที่บ้จจยปรุ่่งเต่งแล้ว อาศัยบ้จจยเกิดขึ้นแล้ว,
แม้เวทนามันก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บ้จจยปรุ่่งเต่งแล้ว อาศัยบ้จจยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้น
ก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บ้จจยปรุ่่งเต่งแล้ว อาศัยบ้จจยเกิดขึ้นแล้ว, แม้อวิชชานั้นก็ไม่ใช่

เป็นสิ่งที่บ้จจยปร่งเต่งแล้ว อาศัยบ้จจยเกิดขึ้นแล้ว. ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคล
รู้้อย่างนี้ เห็น้อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างขึ้น.

พนาอเหตุสุรวรรณ : สังขารจวมวคที่สามนี้ มีลักษณะเป็นปัจจุจฉสมุ-
บาท โดยน้ออันเกี่ยวกัณกับสังขารหมวดที่หนึ่ง คือสรุปความลงเป็นว่า "สังขารเกิดมา
จากคณฺหาอันเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ถูกทอ้งทัวะเวทนานันเกิดจากอวิชชาสันผัส".

(สังขารชนิดที่ ๕ : ลังเลในพระฉัทธรรณ)

ปุณชนผู้มีไค้สคัแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา, ซึ่ง
สังขาร, ซึ่งวิญญาณ, โดยความเป็นตน; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตน ว่ามีรูป, ว่ามีเวทนา,
ว่ามีสัญญา, ว่ามีสังขาร, ว่ามีวิญญาณ; ไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา
ซึ่งสังขาร, ซึ่งวิญญาณ, ในตน; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตน ในรูป, ในเวทนา, ในสัญญา,
ในสังขาร, ในวิญญาณ; เป็นผู้ไม่มีทฐีว่า "อตกากันนั้น โลกก็อันนั้น เรานั้น
กรันละไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน เที่ยงแท้ มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมคา" ทั้งนี้;
หังเป็นผู้ไม่มีทฐีว่า "เราไม่พึ่งมัตถัย ของเราไม่พึ่งมัตถัย เฉวจักไม่มัตถัย ของเราจัก
ไม่มัตถัย" ทั้งนี้; ก็จริงแล แต่ทว่าเขาสังเป็นผู้มีความสงสัย (กังขี) มีความลังเล
(วิจิจจุล) ไม่ถึงความมั่นใจในพระฉัทธรรณ (อนนฺฐจฺจกฺโข สทฺธมฺเม). ตุก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย! ความเป็นผู้มีมีความสงสัย มีความลังเล ไม่ถึงความมั่นใจ ในพระฉัทธรรณนั้น,
อันใดแล; อันนั้น เป็นสังขาร. สังขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อ
ให้เกิด เป็นเครื่องกำเริบ เป็นแทนเกิด? ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่
เกิดจากคณฺหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุณชนผู้มีไค้สคั ผู้ฉวนเวทนาที่เกิณเทอวิชชาสันผัส
ถูกทอ้งแล้ว. ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ทัวะเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง เป็น
สิ่งที่บ้จจยปร่งเต่งแล้ว อาศัยบ้จจยเกิดขึ้นแล้ว, แม้คณฺหานันก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บ้จจย

ปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง
แล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัย
ปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้วิชชานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิด
ขึ้นแล้ว. ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะ
ทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างชั้น, ทั้งนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : สังขารหมวดที่ดีนี้ มีลักษณะเป็นปฏิจาสัมปาท
โดยนัยอันเดียวกับสังขารหมวดที่หนึ่ง คือสรุปความลงเป็นว่า "สังขารเกิดมาจากผัสสะ
อันเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้กตองตัวเวทนานันเกิดจากอวิชชาสัมพัทธ์".

การดับตัณหาเสียได้ก่อนแต่จะเกิดอุปาทาน^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ซึ่งความไม่เที่ยงอยู่ได้แห่งทุกข์ แก่พวกเธอ
ทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลาย จงฟังความข้อนี้, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจัก
กล่าวกับท่าน.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลถามของวิปัสสนาธุระแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัส
ตอบคำเหล่านั้นว่า :—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความไม่เที่ยงอยู่ได้แห่งทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า ?

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยตาด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิดจักขุ-
วิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ

๑. ดูครั้งที่ ๓ กณกัปปวรรค บกขมยสังยุตต์ นิทาน. ตี. ๑๖/๔๖-๔/๑๖๑, ๑๖๓, ทวิงส์ภิกษุทั้งหลาย ที่เชอวัน.

คัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา.
 เพราะ ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั่นแหละ, จึงมีความ
 กับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความกับแห่งอุปาทาน จึงมีความกับแห่งภพ; เพราะ
 มีความกับแห่งภพ จึงมีความกับแห่งชาติ; เพราะมีความกับแห่งชาตินั้นแล
 ชรามรณะ โสกะปริเหวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่ง
 กองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. ^{๕๔} นลล ความไม่คงอยู่ได้แห่งทุกข์.

(๒) ทุก่อนภิกขุทั้งหลาย! เพราะอาศัยทุกข์ภัย เสี่ยงทั้งหลายด้วย จึงเกิด
 โสทวิญญาน; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (หุ + เสี่ยง + โสทวิญญาน)
 นั่นคือคัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี
 ตัณหา. เพราะ ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั่นแหละ,
 จึงมีความกับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความกับแห่งอุปาทาน จึงมีความกับแห่งภพ;
 เพราะมีความกับแห่งภพ จึงมีความกับแห่งชาติ; เพราะมีความกับแห่งชาตินั้นแล
 ชรามรณะ โสกะปริเหวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่ง
 กองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. ^{๕๕} นลล ความไม่คงอยู่ได้แห่งทุกข์.

(๓) ทุก่อนภิกขุทั้งหลาย! เพราะอาศัยจุมฏกด้วย กลิ่นทั้งหลายด้วย จึงเกิด
 ฆานวิญญาน; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (จุมฏก + กลิ่น + ฆานวิญญาน)
 นั่นคือคัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย
 จึงมีตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั่นแหละ,
 จึงมีความกับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความกับแห่งอุปาทาน จึงมีความกับแห่งภพ; เพราะ
 มีความกับแห่งภพ จึงมีความกับแห่งชาติ; เพราะมีความกับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ

โสกะปริเวระทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้
ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นั่นคือ ความไม่คงอยู่ได้แห่งทุกข์.**

(๕) ตุก่อนภิกขุทั้งหลาย! เพราะอาศัยสันด้วย วัสดุทั้งหลายด้วย จึงเกิด
นิวตาวินิฏฐาน ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (สัน + วัสดุ + นิวตาวินิฏฐาน)
นั่นคือ สัมผัส ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา ; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย
จึงมีตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นแหละ,
จึงมีความดับแห่งอุปาทาน ; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ ;
เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ ; เพราะมีความดับแห่งชาติกันนั้นแล
ชราวมณะ โสกะปริเวระทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความคับลงแห่ง
กองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นั่นคือ ความไม่คงอยู่ได้แห่งทุกข์.**

(๕) ตุก่อนภิกขุทั้งหลาย! เพราะอาศัยกายด้วย โสภุหะทั้งหลายด้วย
จึงเกิดลาภวิญญาณ ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (กาย + โสภุหะ +
ลาภวิญญาณ) นั่นคือ สัมผัส ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา ; เพราะมีเวทนาเป็น
ปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหา
นั้นแหละ, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน ; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความ
ดับแห่งภพ ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ ; เพราะมีความดับ
แห่งชาติกันนั้นแล ชราวมณะ โสกะปริเวระทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความ
คับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นั่นคือ ความไม่คงอยู่ได้แห่งทุกข์.**

(๖) ตุก่อนภิกขุทั้งหลาย! เพราะอาศัยใจด้วย ธัมมารมณทั้งหลายด้วย
จึงเกิดมโนวิญญาณ ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ใจ + ธัมมารมณ +

มโนวิญญาณ) นั่นคือ สัตตะ ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา ; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา . เพราะความจางคลายคับไปไม่เหลือแห่งตัณหา^๕ นั้นแหละ, จึงมีความคับแห่งอุปาทาน ; เพราะมีความคับแห่งอุปาทาน จึงมีความคับแห่งภพ ; เพราะมีความคับแห่งภพ จึงมีความคับแห่งชาติ ; เพราะมีความคับแห่งชาตินั้นแล ขวามระ โสกะปริเวระทุกะโหมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงคับสัน : ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ท้ายอาการอย่างนี้. ^๕คือ ความไม่คงอยู่ได้แห่งทุกข์.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เหล่านี้แล คือความไม่คงอยู่ได้แห่งทุกข์.

การฉันทกรรม ตามแบบของปฏิจลสมุปบาท^๖

คู่ก่อนวัปปะ ! ถ้าท่านจะพึงยินยอมข้อที่ควรยินยอม และคัดค้านข้อที่ควรคัดค้าน ต่อเรา. อนึ่ง ท่านไม่รู้จักความแห่งภพของเราข้อใด ท่านพึงชักถามเราในข้อนั้น ให้ยิ่งขึ้นไปว่า ข้อนี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งภพข้อนี้ เป็นอย่างไรเล่าท่านผู้เจริญ ? ทั้งนี้แล้วไซ้ การสนทนาระหว่างเราทั้งสอง ก็จะมีได้.

ครั้นวัปปะทักยะ ได้ตกลงยินยอมในข้อนั้นแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ชักข้อความดังต่อไปนี้ :-

คู่ก่อนวัปปะ ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร ? คือ ลาสวะทั้งหลายเหล่าใดเกิดขึ้นเพราะภพสามภพเป็นปัจจัย แล้วทำความคับแค้นเร้าร้อน ;

๕. อุตฺตที่ ๕ มทาวรรต จกฺก. อ. ๒๑/๒๖๘/๑๔๕, ครุติณกัปปะทักยะ ติณโตรารวม.

เมื่อบุคคลเว้นขาดแล้วจากภพสมารัมภะ, อาสวะทั้งหลาย อันทำความคับแค้น
เร่าร้อนเหล่านั้น อ้อมไม้มี : บุคคลนั้น อ้อมไม้กระทำซึ่งกรรมใหม่ด้วย และ
อ้อมกระทำกรรมเก่าที่ถูกต้องแล้ว ๆ ให้สิ้นไปด้วย. ปฏิบัติเป็นเครื่องสิ้นกรรม
อย่างนี้ เป็นธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นเอง ไม่รู้จักเก่า ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกกัน
มากุ พึงน้อมเข้ามาในตน เป็นธรรมที่ผู้รู้ทั้งหลายพึงรู้ได้เฉพาะตน. คุณก่อนวัปะ
อาสวะทั้งหลาย อันเป็นไปเพื่อทุกข์เวทนา จะพึงไหลไปตามบุรุษ ในกาลต่อไปเบื้องหน้า
เนื่องมาแต่ฐานะใดเป็นเหตุ ท่านย่อมรู้ซึ่งฐานะนั้นหรือไม่? (“ซัณนั้น ทามิได้พระเจ้า”))

คุณก่อนวัปะ : ท่านจะสำคัญความซัณว่าอย่างไร? ก็ อาสวะทั้งหลาย
เหล่านี้ เกิดขึ้นเพราะวจีสมารัมภะเป็นปัจจัย แล้วทำความคับแค้นเร่าร้อน ;
เมื่อบุคคลเว้นขาดแล้วจากภพสมารัมภะ, อาสวะทั้งหลาย อันทำความคับแค้น
เร่าร้อนเหล่านั้น อ้อมไม้มี : บุคคลนั้น อ้อมไม้กระทำซึ่งกรรมใหม่ด้วย และ
อ้อมกระทำกรรมเก่าที่ถูกต้องแล้ว ๆ ให้สิ้นไปด้วย. ปฏิบัติเป็นเครื่องสิ้นกรรม
อย่างนี้ เป็นธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นเอง ไม่รู้จักเก่า ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกกัน
มากุ พึงน้อมเข้ามาในตน เป็นธรรมอันผู้รู้ทั้งหลายพึงรู้ได้เฉพาะตน. คุณก่อนวัปะ
อาสวะทั้งหลาย อันเป็นไปเพื่อทุกข์เวทนา จะพึงไหลไปตามบุรุษ ในกาลต่อไป
เบื้องหน้า เนื่องมาแต่ฐานะใดเป็นเหตุ ท่านย่อมรู้ซึ่งฐานะนั้นหรือไม่? (“ซัณนั้น ทามิได้
พระเจ้า”))

คุณก่อนวัปะ : ท่านจะสำคัญความซัณว่าอย่างไร? ก็ อาสวะทั้งหลาย
เหล่านี้ เกิดขึ้นเพราะมโนสมารัมภะเป็นปัจจัย แล้วทำความคับแค้นเร่าร้อน ; เพื่อ
บุคคลเว้นขาดแล้วจากมโนสมารัมภะ, อาสวะทั้งหลาย อันทำความคับแค้นเร่า
ร้อนเหล่านั้น อ้อมไม้มี : บุคคลนั้น อ้อมไม้กระทำซึ่งกรรมใหม่ด้วย และอ้อม

กระทำกรรมเก่าที่ถูกต้องแล้ว ๆ ให้สิ้นไปด้วย. ปฏิภาเป็นเครื่องสังกรรมอย่างนี้ เป็นธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นเอง ไม่รู้จักเก่า ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกกันมาก พึงน้อมเข้ามาในตน เป็นธรรมที่ผู้รู้ทั้งหลายพึงรู้ได้เฉพาะตน. คุณอนวัปปะ! อาสวะทั้งหลาย อันเป็นไปเพื่อทุกข์เวทนา จะพึงไหลไปตามบุรุษในกาลต่อไปเบื้องหน้า เนื่องมาแต่ฐานะใดเป็นเหตุ ท่านย่อมรู้ฐานะนั้นหรือไม่? ("ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า")

คุณอนวัปปะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร? คือ อาสวะทั้งหลาย เหล่าใด เกิดขึ้นเพราะวิชชาเป็นปัจจัย แล้วทำความคับคั่งเร้าร้อน; เพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชชา เพราะความดำรงออกแต่ใจหันคยวิชชา, อาสวะทั้งหลาย อันทำความคับคั่งเร้าร้อนเหล่านั้นนี้ ย่อมไม่มี; บุคคลนั้น ย่อมไม่กระทำสังกรรมใหม่ด้วย และย่อมกระทำกรรมเก่าที่ถูกต้องแล้ว ๆ ให้สิ้นไปด้วย. ปฏิภาเป็นเครื่องสังกรรมอย่างนี้ เป็นธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นเอง ไม่รู้จักเก่า ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกกันมาก พึงน้อมเข้ามาในตน เป็นธรรมที่ผู้รู้ทั้งหลายพึงรู้ได้เฉพาะตน. คุณอนวัปปะ! อาสวะทั้งหลาย อันเป็นไปเพื่อทุกข์เวทนา จะพึงไหลไปตามบุรุษในกาลต่อไปเบื้องหน้า เนื่องมาแต่ฐานะใดเป็นเหตุ ท่านย่อมรู้ฐานะนั้นหรือไม่? ("ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า")

คุณอนวัปปะ! เมื่อภิกษุมิจิตหลุดพ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว สกทวิหารธรรม^๑ ทั้งหลาย ๖ ประการ ก็เป็นอันว่าภิกษุนั้นถึงขั้นแล้ว : ภิกษุนั้นเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว

๑. สกทวิหารธรรม ในที่นี้ หมายความว่า มีสติสัมปชัญญะติดต่อกันไป ในการสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่เกิดขึ้นที่อื่นร้ายขึ้นมาได้ อย่างติดต่อกัน ไม่มีเวลาพลอส. เมื่อมีสติควบคุมสิ่งทั้ง ๖ นี้ไว้ได้ อย่างติดต่อกันเช่นนี้ การเป็นอยู่อย่างนี้ ก็เรียกได้ว่า "สกทวิหารธรรม ๖ ประการ".

ไม่เป็นคู่ใจ ไม่เป็นผู้เสียใจ เป็นคู่ต่อสู้เบรขา มีสติสัมปชัญญะอยู่; พึงเสีย
ตัวใส่ตะแล้ว....; รู้สึกกลิ่นกายมานานแล้ว....; ถิ่นรสด้วยชีวหาแล้ว....;
ถูกต้องสัมผัสผิวหนังด้วยผิวกายแล้ว....; รู้สึกกรรมมารมดไควมโนแล้ว ไม่เป็นคู่
คู่ใจ ไม่เป็นผู้เสียใจ เป็นคู่ต่อสู้เบรขา มีสติสัมปชัญญะอยู่. ภิกษุหนึ่ง เมื่อ
เสวยซึ่งเวหนามีกายเป็นที่ถูกลบอยู่ ย่อมรู้จักว่า เราเสวยซึ่งเวหนามีกายเป็นที่ถูกล
รอบอยู่; เมื่อเสวยซึ่งเวหนามีชีวิตเป็นที่ถูกลบอยู่ ย่อมรู้จักว่า เราเสวยซึ่งเวหนามี
ชีวิตเป็นที่ถูกลบอยู่; เขอย่อมรู้จักว่า “เวหนาทรงลบล้างปวง อันเราไม่
เหลียวแลแล้ว จักเป็นขลุ่ยในออดภาพนันทนเชษฐ จนกระทั่งถึงถูกลบ
แห่งชีวิต เพราะการคลบล้างกาย” ทั้งนี้.

ก่อนว่าปะ! เปรียบเหมือนเงาย่อมปรากฏเพราะอาศัยแสงศมภ์ (อุณเระ).
ลำดับนั้น บุรุษถือเอามาซึ่งจอบและครกัว เขาคัดซึ่งเสานที่โคน ครั้นตัดที่โคนแล้ว
พึงชัก ครั้นชักแล้ว พึงรื้อซึ่งรากทั้งหลาย ไม่ให้เหลือแม้ที่สุดสักแหว่เท่าดินแฝก. บุรุษ
นั้น พึงคัดซึ่งเสานให้เป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ ครั้นคัดซึ่งเสานให้เป็นท่อนน้อยท่อน
ใหญ่แล้ว พึงผ่า; ครั้นผ่าแล้ว พึงจักให้เป็นซีกเล็ก ๆ; ครั้นจักให้เป็นซีกเล็ก ๆ แล้ว
พึงฝังให้แห้งในลมและแดด; ครั้นฝังให้แห้งในลมและแดดแล้ว พึงเผาด้วยไฟ;
ครั้นเผาด้วยไฟแล้ว พึงทำให้เป็นผงเถ้าถ่าน; ครั้นทำให้เป็นผงเถ้าถ่านแล้ว พึงไปรย
ไปในกระแสดมอันพัดรัก หรือว่าพึงให้ตอยไปในกระแสดมเขียวแห่งแม่น้ำ. ก่อน
ว่าปะ! เมาอันใด ที่อาศัยแสงศมภ์ เมาอันนั้นย่อมถึงซึ่งความมีมูลเหตุอันขาดแล้ว
ถูกกระทำเหมือนตาลมีช้ำชอกอันคว้น กระทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่บังเกิดขึ้นต่อไป
เป็นธรรมดา, นันใด;

ก่อนว่าปะ! ข้อนั้นก็ฉนั้นนั้น กล่าวคือ เมื่อภิกษุมีจิตหลุดพ้นโดยชอบอย่าง
นี้แล้ว สติทวิหาธรรมทั้งหลาย ๖ ประการ ก็เป็นอันว่าภิกษุนั้นถึงขั้นแล้ว; ภิกษุนั้น

เห็นรูปด้วยจักขุแล้วไม่เป็นผู้มีใจ ไม่เป็นผู้เสียใจ เป็นผู้อยู่เบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่; หึ่งเสียงด้วยโสตแล้ว....; รู้สึกกลิ่นด้วยฆานะแล้ว....; ลิ้มรสด้วยชีวนาแล้ว....; ถูกต้องสัมผัสผิวนกด้วยผิวกายแล้ว....; รู้สึกขมมารมดด้วยมโนแล้ว ไม่เป็นผู้มีใจ ไม่เป็นผู้เสียใจ เป็นผู้อยู่เบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่. ภิกษุนี้ เมื่อเสวยซึ่งเวหนามีกายเป็นที่สุกรอบอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยซึ่งเวหนามีกายเป็นที่สุกรอบอยู่; เมื่อเสวยซึ่งเวหนามีชีวิตเป็นที่สุกรอบอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยซึ่งเวหนามีชีวิตเป็นที่สุกรอบอยู่; เรื่อย่อมรู้ชัดว่า “เวหนาทรงหลายทั้งปวง อันเราไม่เพิกขเลินแล้ว จักเป็นของเย็นในอภิกขณานั้นแน่แท้” จนกระทั่งถึงที่สุกรอบแห่งชีวิต เพราะการแตกทำลายแห่งกาย” ดังนี้.

ครั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้ารับอย่างนี้แล้ว วัปปกถะผู้เป็นสาวกแห่งมิกนถ์ ได้กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการกำไร พึงเลือกนมำไว้ขาย เขาไม่ได้กำไรด้วยเป็นผู้มีส่วนแห่งความลำบากเดือดร้อนอย่างยังชั่ว, ฉะนั้นใด; ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้อนี้ก็เช่นนั้น คือ ข้าพระองค์ผู้ต้องการด้วยประโยชน์ ได้เข้าไปกยพหุซึ่งนิครนถ์ทั้งหลายผู้รอบคอบปัญญา. ข้าพระองค์นั้น ไม่ได้กำไรด้วย เป็นผู้มีส่วนแห่งความลำบากเดือดร้อนอย่างยังชั่ว. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ทั้งแต่ฉันนี้เป็นต้นไป ข้าพระองค์ขอไปร้อเสียซึ่งความเลื่อมใสในนิครนถ์ทั้งหลายผู้รอบคอบปัญญา ในกระแสลมอันพัดจัก หรือว่าออกเสียซึ่งความเลื่อมใสใน กระแสน้ำในเขี้ยวแห่งแม่น้ำ. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! วิเศษนัก พระเจ้าข้า. วิเศษนัก พระเจ้าข้า. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เปรียบเหมือนบุคคตรางของที่คว่ำอยู่ หรือว่าเปิดของที่ปิดอยู่ หรือว่าบอกหนทางให้แก่บุคคตผู้หลงทาง หรือว่าจุดประทีปอันโพล่งขึ้น ด้วยน้ำมัน ไว้ในที่มืด ด้วยความหวังว่า ผู้มีจักขุทั้งหลาย จักได้เห็นรูปทั้งหลาย ฉะนั้นใด; ขรรณพระผู้มีพระภาคประกาศแล้ว โดยปริยายเป็นอันมาก ก็นั่น. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ขอถึงซึ่งพระผู้มีพระภาคด้วย ซึ่งพระธรรมด้วย ซึ่งพระสงฆ์ด้วย ซึ่งเป็นพระธรรม. ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงทรงดุษณีว่า ข้าพระองค์เป็นอุบาสกผู้ถึงพระธรรมแล้ว จำเดิมแต่บัดนี้เป็นต้นไป จนตลอดชีวิต, ดังนี้ แล.

พหุสัจจวรวรรณ : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า การสันนิษฐานที่แท้จริงนั้น เป็นภาระอันไม่ในกระแสแห่งปัจจุสมุปปาท คือเมื่อไม่มีถว... วจี—มโนธรรมวิริยะหรือวิชาอันเป็นเหตุให้เกิดอสังข อันเป็นอภิวาทิเห็นได้ รู้สึกได้ ด้วยตนเอง ในทิฐิธรรมนี้ โดยเฉพาะในขณะที่มีความคับแค้นเร่าร้อนระบับลง เมื่อหยุดเสียได้ซึ่งภวสมารัมภะเป็นต้น แม้เพียงในปัจจุสมุปปาท สาเหตุหนึ่ง เรียกว่าเป็นการสันนิษฐานไปถวรวรรณ

ได้. เมื่อปฏิจสนุปบาท ไม่อาจจะเกิดขึ้นได้อีก ก็เป็นการสิ้นกรรมที่ถาวร ; ไม่ควรจะหมายถึงเรื่องอะไร ๆ ที่หลังจากตายแล้วเพียงอย่างเดียว, แต่หมายความว่า เมื่อจิตไม่มีการปรุงแต่งเป็นอุปาทาน หรือเป็นภพขึ้นมาได้อีก กรรมใหม่ก็เกิดขึ้นไม่กระทำ กรรมเก่าก็เป็นอันสิ้นสุดไป เพราะไม่มีสิ่งที่เรียกว่า ภพ หรือ ธาตุ ในปัจจุบันนี้ ที่จะเป็นแดนให้กรรมทำหน้าที่ให้ผล จึงถือว่าสิ้นกรรม ในกระแสแห่งปฏิจสนุปบาท นั่นเอง.

อายตนะยังไม่ทำหน้าที่ บัญญัติอาทนามันธ ก็ยังไม่เกิด

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนอวกาศถูกแวดล้อมบีบคั้นไว้แล้ว (ส่วนหนึ่ง) โดยอาศัยไม้ค้ำยัน เถาวัลย์ค้ำยัน ดินเหนียวค้ำยัน หญ้าค้ำยัน ย่อมถึงซึ่งการนับว่า “เรือน” ดังนี้ ฉะนั้น; ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! อวกาศถูกแวดล้อมบีบคั้นไว้แล้ว (ส่วนหนึ่ง) โดยอาศัยกระดูกค้ำยัน เอ็นค้ำยัน เนื้อค้ำยัน หนังค้ำยัน ย่อมถึงซึ่งการนับว่า “รูป (กาย)” ดังนี้; ฉะนั้น.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, จักขุ (ตา) อันเป็นอายตนะภายใน เป็นขงไม่แตกทำลาย, และรูปทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งจักขุ), หังสมันนาหารจิต^๑ อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ก็ไม่มี,

๑. มหาคติปิโตนังสุตฺต ม.ม. ๑๒/๓๕๘/๓๔๖, พระสารีบุตรกล่าวแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชควัน. ข้อความนี้มีใช้พุทธภาษิต เพราะเป็นคำพระสารีบุตร; แต่สามารถอธิบายพระพุทธานุญาตได้ก็, จึงยอมรับไปประกอบในฐานะเป็นอธิการแทน.

๒. สมันนาหารจิต คือจิตที่ละภวังค์ขึ้นมาจากอารมณ์ที่มากกระทบทางทวารนั้น ๆ มีอวิชชา, หรือความปราศจากสติ, หรือปราศจากวิเศษชาในวิมุตติ, ประกอบอยู่.

แล้วไซ้; ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญาณ อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ก็ยังจะไม่มีก่อน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, จักขุอันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตกทำลาย, และรูปทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็มาสู่คลอง (แห่งจักขุ); แต่ว่าสมันนาหารจิต อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ยังไม่มี แล้วไซ้; ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญาณอันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ก็ยังจะไม่มีอยู่แน่นอน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็แม้ว่า ในกาลใดแล จักขุอันเป็น ลายตนะภายในนั้นเที่ยง เป็นของไม่แตกทำลาย, และรูปทั้งหลายอันเป็นลายตนะ ภายนอก ก็มาสู่คลอง (แห่งจักขุ), ทั้งสมันนาหารจิตอันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ก็มีด้วย, แล้วไซ้; เมื่อเป็นดังนี้ ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญาณ อันเกิด จากอายตนะ ๒ อย่างนั้น อันมี ในกาลนั้น.

รูปใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, รูปนั้น ย่อมถึงซึ่งการสงเคราะห์ในรูปุปาทานขันธ; เวทนาใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, เวทนานั้น ย่อมถึงซึ่งการสงเคราะห์ใน เวทนุปาทานขันธ; สัญญาใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้ว อย่างนั้น, สัญญานั้น ย่อมถึงซึ่งการสงเคราะห์ใน สัญญูปาทานขันธ; สังขาร ทั้งหลายเหล่าใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, สังขาร ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมถึงซึ่งการสงเคราะห์ใน สังขารุปาทานขันธ; วิญญาณใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, วิญญาณนั้น ย่อมถึง ซึ่งการสงเคราะห์ใน วิญญาณุปาทานขันธ.

ว่าด้วยการเกิดดับแห่งกิเลสและความทุกข์

๒๐๕

ภิกษุย่อมรู้ดีอย่างนี้ว่า ได้ยินว่า การสงเคราะห์ การประชุมพร้อม การรวมหมู่กัน แห่งอุปาทานชั้นทั้ง ๕ เหล่านี้ ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้.

ก็แล คำนี้ เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแล้วว่า “ผู้ใดเห็นปัจจุสมุปบาท, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม; ผู้ใดเห็นธรรม, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปัจจุสมุปบาท” ดังนี้. ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า ปัจจุสมุปปัตตธรรม กล่าวคืออุปาทานชั้นทั้งหลาย.

ธรรมใด เป็นความเพลิน เป็นความอาลัย เป็นความติดตาม เป็นความสยบมัวเมาในอุปาทานชั้นทั้งหลาย ๕ ประการเหล่านี้; ธรรมนั้น ชื่อว่า ทกขณุตถ (เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์);

ธรรมใด เป็นความนำออกซึ่งฉันทหยาจะ เป็นความละชาซึ่งฉันทหยาจะ ในอุปาทานชั้นทั้งหลาย ๕ ประการเหล่านี้; ธรรมนั้น ชื่อว่า ทกขณินโร (ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์) ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ด้วยการปฏิบัติมีประมาณเพียงเท่านั้นแต่ คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าเป็นสิ่งที่ภิกษุประพฤติกะทำให้มากแล้ว.

....

(จบข้อความอันเกี่ยวด้วยอายตนะที่หนึ่ง ก็กล่าวครบถ้วนแล้ว ต่อไป เป็นข้อความที่จะกล่าวกับอายตนะที่สองเป็นลำดับไป จนถึงอายตนะที่หก ซึ่งในที่นี้จะละไว้ด้วย... ฯลฯ สำหรับอายตนะที่สองถึงอายตนะที่ห้า, แล้วจะได้ข้อความเต็มสำหรับอายตนะที่หก อีกครั้งหนึ่ง. ขอให้สังเกตจนเข้าใจได้ดังนี้).

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, โสท (หู) อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตกทำลาย, และเสียงทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งโสท), ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... ภิกษุประพฤติกะทำให้มากแล้ว.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, จาน (จมูก) อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตกทำลาย, และกลิ่นทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งจาน), ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... ภิกษุประพฤติกะทำให้มากแล้ว.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, ชิวหา (ลิ้น) อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตกทำลาย, และรสทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งชิวหา), ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... ภิกษุประพฤติกะทำให้มากแล้ว.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, กาย อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตกทำลาย, และโผฏฐัพพะทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งกาย), ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... ภิกษุประพฤติกะทำให้มากแล้ว.

.....

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, หนฺโน (ใจ) อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตกทำลาย, และธัมมารมณ์ทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก

ก็ยังไม่มาสูกฺลอง (แห่งมโน), ทั้งสมันนาหารจิตอันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ก็ไม่มี, แล้วใช้; ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญานอันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ก็ยังไม่มีกณ.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, มโนอันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตกทำลาย, และสัมมรรณทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็มาสูกฺลอง (แห่งมโน); แต่ว่าสมันนาหารจิตอันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ยังไม่มี แล้วใช้; ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญานอันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ก็ยังไม่มีอยู่แน่นอน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็แต่ว่า ในกาลใดแล มโนอันเป็น อายตนะภายในนั้นเที่ยง เป็นของไม่แตกทำลาย, และอณฺหารณทั้งหลายอันเป็น อายตนะภายนอก ก็มาสูกฺลอง (แห่งมโน), ทั้งสมันนาหารจิตอันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ก็มีด้วย, แล้วใช้; เมื่อเป็นดังนี้ ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญาน อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ย่อมมี ในกาลนั้น.

รูปใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, รูปนั้น ย่อมถึงซึ่งการสละระหัดในรูปุปาทานันต; เวทนาใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, เวทนานั้น ย่อมถึงซึ่งการสละระหัดใน เวทนุปาทานันต; สัญญาใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้ว อย่างนั้น, สัญญานั้น ย่อมถึงซึ่งการสละระหัดในสัญญาุปาทานันต; สังขาร ทั้งหลายเหล่าใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, สังขาร ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมถึงซึ่งการสละระหัดในสังขารุปาทานันต; วิญญานใด

(ที่เป็นของเกิดร่วม) แท่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, วิญญาณนั้น ย่อมถึงซึ่งการสละทิ้งใน วิญญาณุปาทานชั้นนี้.

ภิกษุย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ได้ยินว่าการสละทิ้ง การประชุมพร้อม การรวมหมู่กัน แห่งอุปาทานชั้นทั้ง ๕ เหล่านี้ ย่อมมิได้ด้วยอาการอย่างนี้.

ก็แล คำนี้ เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแล้วว่า “ผู้ใดเห็นปัจฉิมสุภาษิต, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม; ผู้ใดเห็นธรรม, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปัจฉิมสุภาษิต” ดังนี้. ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า ปัจฉิมสุภาสันธรรม; กล่าวคือปัจฉิมอุปาทานชั้นทั้งหลาย.

ธรรมใด เป็นความเพียร เป็นความอาลัย เป็นความติดตาม เป็นความสยบมัวเมาในอุปาทานชั้นทั้งหลาย ๕ ประการ เหล่านี้; ธรรมนั้น ชื่อว่า **ทุกขมุตฺต** (เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์);

ธรรมใด เป็นความนำออกซึ่งฉันทราคะ เป็นความละขาดซึ่งฉันทราคะ ในอุปาทานชั้นทั้งหลาย ๕ ประการ เหล่านี้; ธรรมนั้น ชื่อว่า **ทุกขนิโรธ** (ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์) ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ด้วยการปฏิบัติมีประมาณเพียงเท่านั้นแล คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าเป็นสิ่งที่ภิกษุประพฤติกะทำให้มากแล้ว, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า คำกล่าวของพระสารีบุตรเหล่านี้ แสดงให้เห็นว่า วิญญาณ, หรือปัจฉิมอุปาทานชั้นนี้ เกิดขึ้นได้อย่างไร และเมื่อไร; และที่สำคัญที่สุดก็คือว่า การเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ หรือปัจฉิมอุปาทานชั้นนี้ ใน

ลักษณะเช่นที่กล่าวในสูตรนี้. นั่นแหละคือการเกิดขึ้นของปฏิจจสมุปบาทโดยตรง, กล่าวให้
เจาะจงกว่านั้นอีก ก็คือ เมื่อสมณนาฬารจิตเกิดขึ้น พวงสายตะไคร่สายกระหน่ำเงือง,
การเห็นการเกิดขึ้นอย่างนี้ ก็คือเห็นปฏิจจสมุปบาท หรือทุกข์สมุทัย และทุกขนิโรธ, โดย
พหุคตินัย ก็คือเห็นอริยสัจสี่ โดยแท้จริง ด้วยปัญญาจักขุ หรือญาณทัสสนะปัญญา, จึงมีค่า
เท่ากับเห็นธรรม หรือเห็นทวาราค.

ใจความสำคัญของเรื่องอยู่ที่ว่า ปฏิจจสมุปบาททั้งกัน เมื่อสมณนาฬารจิตทำหน้าที่ทาง
อายตนะ; ขยให้ตาพเนกไว้ เป็นหลักสำคัญ เกือบกับเรื่องปฏิจจสมุปบาทสืบไป.

บัญญัติปาทานขันธแห่งจะมี เมื่อเกิดเวทนาในปฏิจจสมุปบาท

ก่อนนักขัตติยทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งจักขุ, ตามที่เป็นจริง,
เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งรูปทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งจักขุวิญญาณ ตามที่
เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งจักขุสัมผัส ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งเวทนา
อันเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่
สุขก็ตาม ตามที่เป็นจริง แล้ว; เขาย่อมกำหนดในจักขุ, กำหนดในรูปทั้งหลาย,
กำหนดในจักขุวิญญาณ, กำหนดในจักขุสัมผัส, และกำหนดในเวทนาอันเกิดขึ้นเพราะ
จักขุสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม. เมื่อ
บุคคลนั้นกำหนดแล้ว ตัดพินแล้ว ลุ่มหลงแล้ว จ้องมองคลั่งคลั่งสาหัสอยู่, บัญญัติ-
ปาทานขันธทั้งหลาย ย่อมถึงซึ่งความท้อแท้กลับไป; และคณหาของเขาย่อมเป็น
เครื่องนำไปสู่ภพใหม่ อันประกอบอยู่ด้วยความกำหนดด้วยอำนาจความเพียร เป็นเครื่อง
ทำให้เพลินอย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ นั้นย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา; ความกระวนกระวาย

๑. พระชนกนิวกัฏฐกร อปปริ.ม. ๑๔/๕๒๑/๘๒๖, คริสต์แก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตะวัน.

(ทรศ) แม่ทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา, ความกระวนกระวาย แม่ทางจิตย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา; ความแตกเผล (สนฺตป) แม่ทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา, ความแตกเผล แม่ทางจิต ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา; ความเร่าร้อน (ปริพาณ) แม่ทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา, ความเร่าร้อน แม่ทางจิต ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา. บุคคลนั้น ย่อมแสวงซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ควฺย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ควฺย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งโศทะ ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งเสถยทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งโศตวิญญาน ตามที่เป็นจริง, ... วลา... วลา... บุคคลนั้น ย่อมแสวงซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ควฺย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ควฺย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งฆานะ ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งกณทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งฆานวิญญาน ตามที่เป็นจริง, ... วลา... วลา... บุคคลนั้น ย่อมแสวงซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ควฺย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ควฺย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชีวหา ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งรสทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชีวหาวิญญาน ตามที่เป็นจริง, ... วลา.... วลา.... บุคคลนั้น ย่อมแสวงซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ควฺย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ควฺย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งกาธ ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งโศฏฐัณณะทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งกาธวิญญาน

ตามที่เป็นอย่างจริง, ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... บุคคลนั้น ย่อมแสวงซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ควฺย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ควฺย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งมโน ตามที่เป็นอย่างจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งธัมมารมณ์ทั้งหลาย ตามที่เป็นอย่างจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งมโนวิญญาน ตามที่เป็นอย่างจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งมโนสัมผัส ตามที่เป็นอย่างจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งเวทนาอันเกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขก็ตาม ตามที่เป็นอย่างจริง แล้ว; เขาย่อมกำหนดในมโน, กำหนดในธัมมารมณ์ทั้งหลาย, กำหนดในมโนสัมผัส, และกำหนดในเวทนาอันเกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม. เมื่อบุคคลนั้น กำหนดแล้ว ตัดพ้อแล้ว ถูมพ้อแล้ว จ้องมองต่ออัสสาทะธมฺม, บัญญัติพาหนะทั้งหลาย ย่อมถึงซึ่งความก่อเกิดต่อไป; และสัมพันธภาพของเขานั้นเป็นเครื่องนำไปสู่ภพใหม่ อันประกอบอยู่ด้วยความกำหนดด้วยอำนาจความเพียร เป็นเครื่องทำให้เพลินอย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ นั้นย่อมเจริญถึงที่สุดแก่เขา; ความกระวนกระวาย (ทรรค) แม้ทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุดแก่เขา, ความกระวนกระวาย แม้ทางจิต ย่อมเจริญถึงที่สุดแก่เขา; ความแตกเหว (สมุทฺทป) แม้ทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุดแก่เขา, ความแตกเหว แม้ทางจิต ย่อมเจริญถึงที่สุดแก่เขา, ความเร่าร้อน (ปริพาช) แม้ทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุดแก่เขา, ความเร่าร้อน แม้ทางจิต ย่อมเจริญถึงที่สุดแก่เขา. บุคคลนั้น ย่อมแสวงซึ่งความทุกข์อันเป็นทางกาย ควฺย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ควฺย.

การเกิดแห่งโลก คือการเกิดแห่งปัจฉิมสูตร^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ซึ่งความก่อกำเนิดแห่งโลก แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลาย จงฟังความชื่อนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น หูสนองรับพระพุทธคำแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสด้วยคำเหล่านี้ว่า :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความก่อกำเนิดแห่งโลก เป็นอย่างไรเล่า?

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยธาตุทั้ง ๔ รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเหวะ-ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : **นี่คือ ความก่อกำเนิดแห่งโลก.**

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยธาตุทั้ง ๕ เสียงทั้งหลายด้วย จึงเกิดโสตวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (หู + เสียง + โสตวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; ... ฯลฯ ...

๑. สูตรที่ ๕ กัมปคัตตวรรค อภิสเมตตยสูตร นิกาย. ส. ๑๖/๘๘/๑๖๔, ภคินภิกษุทั้งหลาย ที่เชตะวัน.

(๓) กุ่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยจุมกด้วย กลืนทั้งหลายด้วย จึงเกิด
มานวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จุมก + กลืน + มานวิญญาณ)
นั่นคือ ผัสสะ; ... ฯลฯ...

(๔) กุ่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยลิ้นด้วย รสทั้งหลายด้วย จึงเกิด
ชีวหาวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ)
นั่นคือ ผัสสะ; ... ฯลฯ...

(๕) กุ่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยกายด้วย โผฏฐัพพะทั้งหลายด้วย
จึงเกิดกายวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โผฏฐัพพะ +
กายวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; ... ฯลฯ...

(๖) กุ่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยใจด้วย ธัมมารมณ์ทั้งหลายด้วย
จึงเกิดมโนวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ + ธัมมารมณ์ +
มโนวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็น
ปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็น
ปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขวามรณะ
โสกะปริเวทะทุกขะโหมนัลอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นทรมกัน : นั่นคือ ความก่อกวน
แห่งโลก.

กุ่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือ ความก่อกวนแห่งโลก.

ทุกข์เกิด เพราะเห็นอุปาทานนิชธรรม โดยความเป็นอัสสาทะ*

ทุกข์ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ เห็นโดยความเป็นอัสสาทะ (นารักน่ายินดี) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน (อุปาทานนิชธรรม)^๒ อยู่, ตัดเหาย่อมเจริญอย่างทั่วถึง. เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเวทะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ทุกข์ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนไฟกองใหญ่ พิงลุกไฟลงด้วยไม้สับ เล่มเกวียนบ้าง ยี่สิบเล่มเกวียนบ้าง สามสิบเล่มเกวียนบ้าง สี่สิบเล่มเกวียนบ้าง, บุรุษ พิงเค็มหญ้าแห้งบ้าง มูลโคแห้งบ้าง ไม้แห้งบ้าง ลงไปในกองไฟนั้น ตลอดเวลาที่ควรเค็ม อยู่เป็นระยะ ๆ.ทุกข์ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้แล ไฟกองใหญ่ซึ่งมีเครื่องหล่อเลี้ยงอย่างนั้น มีเชื้อเพลิงอย่างนั้น ก็ระพิงลุกไฟลงตลอดกาลยาวนาน, ข้อนั้นฉันใด;ทุกข์ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอัสสาทะ (นารักน่ายินดี) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานอยู่, ตัดเหาย่อมเจริญอย่างทั่วถึง ฉะนั้น เหมือนกัน. เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ

๑. สุตที่ ๒ ทุกขจรรค อภิสมยสังยุตต์ เล่ม ๖, ๑๖/๓๐๒/๑๕๖, ภริณนำภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

๒. อรรถเป็นทั้งที่ตั้งแห่งอุปาทาน หรืออุปาทานนิชธรรม ก็อุป, เวทนา, สัญจร, สังขาร, วิญญาณ (อนฺร. ๓๘/๒๔๒/๓๐๕); กาย, พุ, ฆมก, สัน, กาย, ใจ (สฬ. ๓๘/๑๑๐/๑๖๐); รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ, ธรรมารมย์ (สุขา. ๓๘/๑๓๖/๑๕๐).

โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อม
แห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ แล.

พยานเหตุสุรวรรณ : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (คือสูตรที่ ๕ แห่งทุกข-
วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๐๕/๒๐๖) แสดงข้อธรรมข้อเดียวกันกับสูตรข้าง
บนนี้ ต่างกันแต่อุปมา : แทนที่จะอุปมาด้วยไฟกองใหญ่มีเชื้อเพลิงมาก กว้างในสูตรข้างบนนี้
แต่ทรงอุปมาด้วยคันไม้ไผ่ มีรากมั่นคง เหมือนอุปมาในหัวข้อว่า “จิตตวิญญูเป็นปม
เพราะไม่เห็นแจ้งปฏิจสมุปบาท”.

หนึ่ง ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (สูตรที่ ๖ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/
๑๐๖/๒๑๐) มีความเหมือนสูตรข้างบนนี้ทุกประการ ผิดกันแต่ว่าทรงเริ่มที่สูตรด้วยคำ
อุปมา แล้วจึงกล่าวถึงข้อธรรมซึ่งเป็นหัวข้อไข.

ทุกข์เกิด เพราะเห็นสัญญาโยชนียธรรม โดยความเป็นอัสสาหะ^๑

ก่อนอภิษัทธิหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปกติเห็นโดยความเป็นอัสสาหะ
(นารักานาอินทิ) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์^๒อยู่ ตัณหาย่อมเจริญอย่าง
ทวีถึง. เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ;
เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะ-
ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์
ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

๑. สูตรที่ ๓ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๐๓/๒๐๐, อรรถกถาอภิษัทธิหลาย ที่เขตน.

๒. ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์ (สัญญาโยชนียธรรม) ในหมวดที่ ๓ แห่งหัวข้อว่า “นามรูปที่ยังคง
เพราะเห็นสัญญาโยชนียธรรมโดยความเป็นอัสสาหะ”.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนประทีปน้ำมัน ฟังลุกอยู่ได้เพราะอาศัย ซึ่งน้ำมันด้วย ซึ่งไส้ด้วย; บุรุษฟังเติมน้ำมัน ฟังเปลี่ยนได้ให้ใหม่อยู่ ตลอดเวลาที่ควร เติมที่ควรเปลี่ยน อยู่ทุกระยะ. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยการกระทำอย่างนี้แล ประทีป น้ำมัน ซึ่งมีเชื้อเพลิงอยู่อย่างนั้น มีเชื้อเพลิงอย่างนั้น ก็ะฟังลุกโพลง ตลอดกาล ยาวนาน, ชัยันฉน์โต; คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปกติเห็นโดยความเป็นอัสสาหะ (น่ารักน่าเอ็นดู) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, คัดหาย่อม เจริญอย่างทั่วถึง ฉะนั้นเหมือนกัน. เพราะมีศกหาเป็นบัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะ มีอุปาทานเป็นบัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นบัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็น บัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเวระทุกชะโหมนโสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสนธิ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (คือสูตรที่ ๕ แห่งทุกข-
วารวค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน, ส. ๑๖/๑๐๔/๒๐๕) มีข้อความเหมือนสูตรข้างบนนี้ทุกประการ
มีต่างกันแต่ว่าทรงเรียกกันสูตรด้วยคำอุปมาภังคะ แล้วจึงกล่าวถึงข้อธรรมซึ่งเน้นด้วยอุปมา.

อนึ่ง ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (สูตรที่ ๙ ทุกขวารวค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน, ส. ๑๖/
๑๐๘/๒๑๒) แสดงข้อธรรมอย่างเดียวกันกับสูตรข้างบนนี้ ต่างกันแต่อุปมา : แทนที่จะ
อุปมาด้วยประทีปน้ำมันดังในสูตรข้างบนนี้ แต่ทรงอุปมาด้วยกันไม้ยังอ่อนอยู่ มีผู้คอยพรวน
คั้น รคน้ำ ใต้อุปมา จึงเจริญเต็มโต.

นตฺถเกตฺตํแห่งทุกข์ - โรค - ชรามรณะ^๑

(สูตรที่ หนึ่ง ; อายคณะภายใน ทก)

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! การเกิดขึ้น (อุปปาโท) การตั้งอยู่ (ฐิตี) การเกิดโดยยิ่ง
(อภินิพพุตติ) การปรวภูฏ (ปาสุภาโว) แห่งฉกฺขุ, อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่ง

๑. สูตรทั้งสิบสูตร แห่งอุปาทาสังยุตต์ ชนธ. ส. ๑๘/๒๘๓-๒๘๘/๔๘๕-๔๘๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย
ที่เรทวัน.

ทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรค (สิ่งซึ่งมีปกติเปลี่ยนแปลง)ทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! และการคับไม่เหลือ (นิโรธ) การเข้าไปสงบระงับ (รูปสม) การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ (อตุตฺถโม) **แห่งอักษ, อันใด; อันนั้น** เป็น **ความคับไม่เหลือแห่งทุกข์**, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งนิกขุ เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งโรคชรา ชราหา กาย มโน ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกทวัชกร ต่างกันแต่ชื่ออายตนะแต่ละอย่างๆ เท่านั้น. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า จักขุ โสกะ เป็นคันเหล่านี้ คับไปได้โดยที่คนไม่ต้องการ; ดังนั้น คำว่าจักขุเป็นเช่นนั้น มิได้หมายถึงดวงตา ตามปกติ แต่หมายถึงดวงตาที่ทำหน้าที่ระงับ แล้วหยุดไปตรงหนึ่งๆ เรียกว่าจักขุเกิดขึ้น จักขุ คับไป โดยที่คนไม่ต้องการอีกใหม่หรือตายลงโดยร่างกาย; และจะเห็นได้ชัดต่อไปอีกว่า ข้อที่ว่า การตั้งอยู่แห่งทุกข์ เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลายนั้น หมายถึงความเสียดแทงของกิเลสที่เกิดขึ้นจากการที่ตนเห็นรูป; และการปรากฏแห่งจักขุ คือการปรากฏแห่งชราและมรณะนั้น หมายความว่า การเห็นทางตา ทำให้ปัญญาอันเกิดแต่ชราและมรณะปรากฏขึ้น ในขณะนั้นนั่นเอง. ทั้งหมดนี้ มีวิชาการแห่งปัจจุสมุปบาทซ่อนอยู่ในนั้นครบทุกอาการ นับตั้งแต่ยวชาไปจนถึงกองทุกข์ทั้งต้น. ตัวอย่าง เช่น ตามเกิดเป็นคว้านมา เพราะการเห็นรูปแล้วเกิดจักขุวิญญาณ อันทำให้เกิดการสัมผัสด้วยอำนาจแห่งยวชา (ยวชาสัมผัส) ซึ่งย่อมเป็นการปรุงแต่ง (สังขาร) อยู่ในคว้านเองทุกกระแจะ จึงได้มีเวทนา คัมพา อุปาทาน ภพ ชาติ ชราและความทุกข์ ทุกครั้งที่มีการกระทบของอายตนะเช่นนั้น.)

(สูตรที่ สอง : อายตนะภายนอก หก)

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่งรูปทั้งหลาย, อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! และการคับไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่งรูปทั้งหลาย, อันใด; อันนั้น เป็นความคับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งรูป เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งเสียง กลิ่น รส โสณรูปพระ
ธัมมวรมณ์ ก็เป็นอย่างนั้น เหมือนกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่ออาตนะแต่ละอย่าง ๆ เท่านั้น. ผู้ศึกษา
พึงสังเกตให้เห็นว่า รูป เสียง เป็นต้น เหล่านี้ เกิดขึ้นอยู่ทุกคราวที่ตาเห็นรูป, หูได้ยินเสียง เป็นต้น ทุก
คราวไป. เสร็จกิจครั้งหนึ่ง เรื่อยกว่ำดับไปครั้งหนึ่ง. เพราะทำงานร่วมกับอาตนะภายใน จึงมีการเกิดดับ
พร้อมกัน เย็นแหวให้เกิดทุกข์ ให้ตั้งอยู่แห่งโรค ให้รวิวและมรณะปรากฏ หรือให้มีการดับไปแห่งสิ่งเหล่านั้น
ในลักษณะอย่างเดียวกันกับที่กล่าวแล้วในสูตรที่หนึ่ง.)

(สูตรที่ สาม : วิญญาณ ทก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏ
แห่ง**จักขุวิญญาณ**, อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรค
ทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และการดับไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่ง
ความตั้งอยู่ไม่ไ้ **แห่งจักขุวิญญาณ**, อันใด; อันนั้น เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์,
เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ไ้แห่งชราและ
มรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งจักขุวิญญาณ เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งโสทวิญญาณ ชเว-
วิญญาณ จีวรวิญญาณ ภายวิญญาณ มโนวิญญาณ; ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อ
ของวิญญาณไปความชื่อของทวารอันเป็นที่เกิดของวิญญาณนั้น ๆ. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่าวิญญาณ เกิดมา
จากการกระทบระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก จนเกิดสัมผัสและเวทนาเป็นต้น จึงเกิดทุกข์ใน
ที่สุด; ดังนั้น จึงถือว่าวิญญาณนั้น ๆ ก็เป็นเหตุให้เกิดทุกข์เป็นต้น อย่างเดียวกับอาตนะนั่นเอง.)

(สูตรที่ ๕ : ฬัสสะ ทก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏ
แห่ง**จักขุสัมผัส**, อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรค
ทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ก่อนนิกขุทั้งหลาย! และการค้ำไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่ง**จักขุสัมผัส**, อันใด; อันนั้น เป็นความค้ำไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งจักขุสัมผัส เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งโสทรสัมผัส พานสัมผัส จีวรสัมผัส ผัด สวมสัมผัส มโนสัมผัส ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อสัมผัสไปตามชื่อของทวารนั้น ๆ. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ผัสสะเกิดมาจากการประจวบพร้อมของสิ่งทั้งสาม คือ หอฐชนะภายใน, หายชนะภายนอก, และวิญญาณ. เป็นผลให้เกิดเวทนา คัดค้านเป็นต้น จนเกิดทุกข์และเป็นที่ตั้งแห่งโรคเป็นต้น โดยนัยจะคล้ายคลึงกันกับที่กล่าวแล้วในท้ายสูตรที่หนึ่ง.)

(สูตรที่ ห้า : เวทนา หก)

ก่อนนิกขุทั้งหลาย! การ**เกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่ง**จักขุสัมผัส**สาเวทนา, อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ก่อนนิกขุทั้งหลาย! และการค้ำไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่ง**จักขุสัมผัส**สาเวทนา, อันใด; อันนั้น เป็นความค้ำไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งจักขุสัมผัสสาเวทนา เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งโสทรสัมผัสสาเวทนา ขารสัมผัสสาเวทนา จีวรสัมผัสสาเวทนา กายสัมผัสสาเวทนา มโนสัมผัสสาเวทนา ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อเวทนาไปตามชื่อของทวารนั้น ๆ. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เวทนามันเกิดเกิดมาจากผัสสะ แล้วให้เกิดคัตถะ อุปาทาน ค่อไปจนถึงกองทุกข์ จึงเป็นที่ตั้งอันหนึ่งของโรคเป็นต้น โดยทำนองเดียวกัน.)

(สูตรที่ หก : สัญญา หก)

ก่อนนิกขุทั้งหลาย! การ**เกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่ง**รูปสัญญา**, อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! และการค้ำไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่งรูปสัญญา, อันใด; อันนั้น เป็นความค้ำไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งขราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งรูปสัญญา เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งสัททสัญญา กณธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา สัมมสัญญา ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกถ้อยถนอ ต่างกันแต่ชื่อแห่งสัญญาไปตามชื่อของอารมณ์นั้น ๆ. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ความสำคัญว่ารูป, ว่าเสียง, เป็นค้ำนั่นเอง ทำให้รูปและเสียงเกิดความหมายสำหรับตัดพินาศและอุปาทาน สัญญาจึงเป็นตัวกีดขวางทุกข์และบีบคั้นแห่งโรคได้โดยทันท่วงทีเหมือนกัน.)

(สูตรที่ เจ็ด: สัญเจตนา หก)

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! การเกิดขึ้น การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่งรูปสัญญาเจตนา, อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งขราและมรณะ.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! และการค้ำไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่งรูปสัญญาเจตนา, อันใด; อันนั้น เป็นความค้ำไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งขราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งรูปสัญญาเจตนา เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งสัททสัญญาเจตนา กณธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา สัมมสัญญาเจตนา ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกถ้อยถนอ ต่างกันแต่ชื่อแห่งสัญญาเจตนาไปตามชื่อของอารมณ์นั้น ๆ. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า สัญเจตนาเป็นผลต่อมาจากสัญญา กล่าวคือ เมื่อมีความสำคัญว่ารูป ว่าเสียงเป็นค้ำแล้ว ย่อมเกิดสัญญาเจตนา ก็ความนึกคิดประกอบก่อเจตนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ในกรณีอื่นเกี่ยวกับรูปและเสียงเป็นค้ำนั้น จึงเป็นการกีดขวางทุกข์และการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย โดยทันท่วงทีเหมือนกัน.)

(สูตรที่ แปด : คัมภพ ทก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! การเกิดขึ้น การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่งรูปตัณหา, อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และการดับไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่งรูปตัณหา, อันใด; อันนั้น เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งรูปตัณหา เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งสัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โสภณตัณหา อัมมัตถตัณหา ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อแห่งตัณหาไปตามชื่อของอารมณ์นั้นๆ. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เมื่อมีสัญญาเจตนา กล่าวคือความคิดอันเกี่ยวกับอารมณ์ทั้งหลายแล้ว อ้อมเกิดตัณหาคือความอยาก อย่างใดอย่างหนึ่ง ไปตามความสำคัญหรือสัญญาในอารมณ์เหล่านั้น เป็นกามตัณหาบ้าง ภวตัณหาบ้าง วิภวตัณหาบ้าง เพื่อเกิดอุปาทานต่อไป จนกระทั่งเกิดทุกข์; ดังนั้น การเกิดแห่งตัณหา จึงเป็นการเกิดแห่งทุกข์ หรือเป็นที่ตั้งแห่งโรคทั้งหลาย โดยท่านเองเถิดท่าน.)

(สูตรที่ เก้า : ธาตุ ทก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! การเกิดขึ้น การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่งปฏิวิธธาตุ, อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และการดับไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่งปฏิวิธธาตุ, อันใด; อันนั้น เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งปฏิวิธธาตุ เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งอาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ วิญญานธาตุ ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อแห่งธาตุ และละธาตุๆ เท่านั้น. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ธาตุทั้ง ๖ คือส่วนประกอบต่าง ๆ ที่จะประกอบกันเข้าเป็นนามรูปที่มีคุณนามา

ของคำว่านามรูปอันแท้จริง คือทำหน้าที่ของนามรูป; ดังนั้น เป็นอันกล่าวได้ว่า ธาตุนั้นๆ ธาตุแต่ละธาตุ ซึ่งเป็นส่วนประกอบของนามรูปนั้น เพียงจะเกิดเมื่ออายตนะภายใน อายตนะภายนอก ที่อาศัยอยู่ที่นามรูปนั้น ทำหน้าที่ของมัน จนเกิดวิญญาณ ผัสสะ เวทนา ตามลำดับ จนกระทั่งเกิดกองทุกข์ในที่สุด. ทำให้กล่าวได้ว่า การเกิดแห่งธาตุหนึ่งๆ ส่วนแต่เป็นการเกิดแห่งทุกข์ หรือเป็นที่ถึงแห่งโรคทั้งหลาย โดยทำนองเดียวกัน. ต่อมาได้เข้าใจไปว่า ธาตุแต่ละธาตุเกิดขึ้น หรือคงอยู่ตลอดเวลา ตามความหมายในภาษาวัตถุ เหมือนที่พอกกันตามธรรมชาติในสมัย. ในที่นี้เป็นภาษาย่อยนามธรรม ซึ่งถือว่า สิ่งใดๆ ก็ตาม เกิดขึ้นเฉพาะในสมัยนั้น ทำหน้าที่ของมันในกรณีอันเกี่ยวกับปัจจุสมุปบาท เป็นระยะๆ ไปเท่านั้น เสร็จแล้วก็ถือว่าผ่านไป จนกว่าจะมีโอกาสทำหน้าที่ใหม่ จึงจะถือว่าเกิดขึ้นมาอีก ดังนี้.)

(สูตรที่ สิบ : ชันธ หวั)

ทุกข์อนภิกขุทั้งหลาย! การเกิดขึ้น การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่งรูป (ขันธ), อันใด; อันนั้น เป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ทุกข์อนภิกขุทั้งหลาย! และการดับไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่งรูป (ขันธ), อันใด; อันนั้น เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีนี้ทั้งรูป เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีนี้ทั้งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อแห่งขันธแต่ละขันธๆ เท่านั้น. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ขันธแต่ละขันธมีรูปขันธเป็นต้น เพียงเกิดเห็นคราวๆ ในเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ จนเกิดวิญญาณ ผัสสะ เวทนา เป็นลำดับๆ ไป จนกว่าจะเกิดทุกข์. ร่างกายในขณะนั้นโดยเฉพาะ เรียกว่า รูปขันธ อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน. เวทนาในขณะนั้นเรียกว่า เวทนาขันธอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน. สัญญาหรือความสำคัญในขณะนั้น ชื่อว่าสัญญาขันธ อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน. ความคิดต่างๆ ในขณะนั้น ชื่อว่าสังขารขันธ อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน. ความรู้สติทางตาเป็นต้น ที่เรียกว่าจักขุวิญญาณเป็นต้น อันเกิดในระบะแรกนั้นกิติ และความรู้แจ้งต่อความรู้สึกต่างๆ ที่เกิดขึ้นในลำดับต่อมาทั้งนี้ รวมเรียกว่า วิญญาณขันธ อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน. อุปาทานขันธ ๔ ประการ แต่ละอย่างๆ เป็นสิ่งที่พึงเกิดมี ต่อเมื่อมีการกระทบทางอายตนะครั้งหนึ่งๆ แล้วดับกันไป. อุปาทานในขันธแต่ละขันธๆ นั้น ล้วนแต่ให้เกิดทุกข์ เกิดชาติ ชรา มรณะ กล่าวคือกองทุกข์ในที่สุด จึงกล่าวว่า การเกิดขึ้นแต่ละขันธๆ เป็นการเกิดแห่งทุกข์, เป็นที่ตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นที่ปรากฏแห่งชราและมรณะ โดยทำนองเดียวกัน.

ส่วนประกอบต่างๆทุกๆหมวด ในสูตรที่สิบสูตรนี้ คือสิ่งที่พัวพันกันอยู่ ในกระแสแห่ง
ปัจจัยสมุปบาท ระยะไกล ระยะหนึ่ง ส่วนใดส่วนหนึ่ง ต่อกันทั้งหมด; ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
ให้มีลักษณะ อาการ ความหมาย ความเป็นเหตุ ความเป็นผล เหมือนกันทุกประการ ทั้ง ๕๔ อย่าง ในสูตร
ที่สิบนี้.) **ผู้รวบรวม**

การดับแห่งโลก คือการดับแห่งปัจจัยสมุปบาท^๑

คูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ซึ่งความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งโลก แก่
พวกเธอทั้งหลาย พวกเธอทั้งหลาย จงฟังความข้อนี้, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์,
เราจักกล่าวกับคุณ.

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทุกตนยังรับพระพุทธานุญาตแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัส
ถ้อยคำเหล่านั้นว่า :-

คูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งโลก เป็นอย่างไรเล่า?

คูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยกายด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิดจักขุ-
วิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ
ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีคันหา.
เพราะความจางคลาญดับไปโดยไม่เหลือแห่งตัณหาอันนั้นแหละ, จึงมี
ความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะ
มีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรรณะ

๑. สูตรที่ ๔ คหปัลลววก อภิธัมมสังขยุตฺถ นิพทาน. ส. ๑๖/๘๘, ๘๘/๑๖๔, ๑๖๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

โสภะปริเทวะทุกะระโทมนัสสุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความกำลงแห่งกองทุกข์ทั้งสนั่น
ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นั่นคือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งโลก.**

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยหูด้วย เสียงทั้งหลายด้วย จึงเกิดโสท-
วิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (หู + เสียง + โสทวิญญาณ) นั่นคือ
ผัสสะ; ... ฯลฯ ...

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยจมูกด้วย กลิ่นทั้งหลายด้วย จึงเกิดฆณ-
วิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (จมูก + กลิ่น + ฆณวิญญาณ)
นั่นคือ ผัสสะ; ... ฯลฯ ...

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยลิ้นด้วย รสทั้งหลายด้วย จึงเกิดชีวหา-
วิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั่นคือ
ผัสสะ; ... ฯลฯ ...

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยกายด้วย โผฏฐัพพะทั้งหลายด้วย จึงเกิด
กายวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (กาย + โผฏฐัพพะ + กาย-
วิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; ... ฯลฯ ...

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยใจด้วย ธรรมารมณทั้งหลายด้วย จึงเกิด
มโนวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ใจ + ธรรมารมณ + มโน-
วิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็น
ปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะความฉวางคลายดับไปโดยไม่มีเหลือแห่งตัณหา

นั่นแหละ. จึงมีความคับแค้นอุปาทาน; เพราะมีความคับแค้นอุปาทาน จึงมีความคับแค้นภพ; เพราะมีความคับแค้นภพ จึงมีความคับแค้นชาติ; เพราะมีความคับแค้นชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโหมฬสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. **นั่นคือ ความไม่คงอยู่** ใดแห่งโลก.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือ ความไม่คงอยู่ใดแห่งโลก.

ปฏิจจนุปบาท (นิโรธวาร) ที่ตรัสอย่างเข้าใจง่ายที่สุด^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความคับลง (อหองฺคโม) แห่งกองทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า? (ความคับลงแห่งกองทุกข์ เป็นอย่างนี้ คือ :-)

เพราะอาศัยซึ่งจักขุตัวย, ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย, จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จักขุ + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งกัณหานั่นนั่นแหละ, จึงมีความคับแค้นอุปาทาน; เพราะมีความคับแค้นอุปาทาน จึงมีความคับแค้นภพ; เพราะมีความคับแค้นภพ จึงมีความคับแค้นชาติ; เพราะมีความคับแค้นชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-

๑. สูตรที่ ๓ โยคณณมวรรค สหายนสังยุตต์ ส.พ. ส. ๑๘/๑๐๗/๑๕๕, ทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย.

โหมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งนั้น ย่อมมีด้วย
อาการอย่างนี้. **นี่ คือความดับลงแห่งกองทุกข์.**

เพราะอาศัยซึ่งโสตะด้วย, ซึ่งเสียงทั้งหลายด้วย, จึงเกิดโสทวิญญาน; การ
ประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (โสตะ + เสียง + โสทวิญญาน) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะ
มีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะความ
จางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งคณฺหาณนั้นนั่นแหละ, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;
... ฯลฯ... **นี่ คือความดับลงแห่งกองทุกข์.**

เพราะอาศัยซึ่งมานะด้วย, ซึ่งกลิ่นทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมานวิญญาน; การ
ประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (มานะ + กลิ่น + มานวิญญาน) นั่นคือ ผัสสะ;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะ
ความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งคณฺหาณนั้นนั่นแหละ, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;
... ฯลฯ... **นี่ คือความดับลงแห่งกองทุกข์.**

เพราะอาศัยซึ่งชีวหาด้วย, ซึ่งรสทั้งหลายด้วย, จึงเกิดชีวหาวิญญาน; การ
ประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ชีวหา + รส + ชิวหาวิญญาน) นั่นคือ ผัสสะ;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะ
ความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งคณฺหาณนั้นนั่นแหละ, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;
... ฯลฯ... **นี่ คือความดับลงแห่งกองทุกข์.**

เพราะอาศัยซึ่งกายด้วย, ซึ่งโผฏฐัพพะทั้งหลายด้วย, จึงเกิดกายวิญญาน;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โผฏฐัพพะ + กายวิญญาน) นั่นคือ ผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะ
ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั่นแหละ, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;
... ฯลฯ... ^๕ **นี่ คือความดับลงแห่งกองทุกข์.**

เพราะอาศัยซึ่งมโนค้ำย, ซึ่งธัมมารมณห์ทั้งหลายค้ำย, จึงเกิดมโนวิญญาณ;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (มโน + ธัมมารมณห์ + มโนวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะ
ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั่นแหละ, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;
เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมี
ความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ขรามรณะ โสกะปริเหระทุกขะ-
โหมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วย
อาการอย่างนี้. ^๖ **นี่ คือความดับลงแห่งกองทุกข์.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือความดับลงแห่งกองทุกข์.

ทุกขดับ เพราะเห็นอุปาทานยถารม โดยความเป็นอาทีนวะ^๗

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกตทิเห็นโดยความเป็นอาทีนวะ
(โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานอยู่, ตัณหาย่อมดับ. เพราะ

๑. สูตรที่ ๒ ขุททกขรรค อภิธมมสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๐๒/๔๘๘, ทวิธแกภิกษุทั้งหลาย ที่เชกวัน.

มีความคับแค้นเห็นใจ จึงมีความคับแค้นอุปาทาน; เพราะมีความคับแค้นอุปาทาน จึงมีความคับแค้นภพ; เพราะมีความคับแค้นภพ จึงมีความคับแค้นชาติ; เพราะมีความคับแค้นชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเหวะทุกขะโหมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนไฟกองใหญ่ พังลุกไฟลงด้วยไม้สับเล็ม เกลียนบ้าง ยีสับเล็มเกลียนบ้าง สามสับเล็มเกลียนบ้าง สี่สับเล็มเกลียนบ้าง. บุรุษไม่พึงเค็มพริกแห้ง ไม่พึงเค็มมุลโคแห้ง ไม่พึงเค็มไม้แห้ง ลงไปในกองไฟนั้น ตลอดเวลาที่ควรเค็ม อยู่เป็นระยะๆ. ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้แล ไฟกองใหญ่นั้น ไหม้เชื้อเพลิงเก่าหมดแล้วด้วย ไม่มีเชื้ออื่นมาเติมด้วย เป็นไฟหมดเชื้อเหลือเพลิงแล้ว คับไป, ข้อนั้นฉันใด; ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนั้นก็ฉันนั้น : เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกทิเห็นโดยความเป็นอาหินะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ทั้งแห่งอุปาทานอยู่, ตัดหายย่อมดับ. เพราะมีความคับแค้นเห็นใจ จึงมีความคับแค้นอุปาทาน; เพราะมีความคับแค้นอุปาทาน จึงมีความคับแค้นภพ; เพราะมีความคับแค้นภพ จึงมีความคับแค้นชาติ; เพราะมีความคับแค้นชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะ-ปริเหวะทุกขะโหมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (คือสูตรที่ ๕ แห่งทุกข-วารก อภิธมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๐๖/๒๐๔) แสดงข้อธรรมที่เกี่ยวกับสูตรข้างบนนี้ ต่างกันแต่อุปมา : แทนที่จะอุปมาด้วยไฟกองใหญ่ไหม้เชื้อเพลิงในสูตรข้างบนนี้ แต่ทรงอุปมาด้วยคันไม้ใหญ่ที่ถูกทำลายจนหักสิ้น เหมือนอุปมานั้นชื่อว่า **“จิตสัคคิยังเป็นปม เพราะไม่สิ้นแจ้งปฏิจอสมุปบาท”**.

อนึ่ง ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (สูตรที่ ๖ ทุกขวารก อภิธมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๐๗/๒๑๑) มีความเหมือนสูตรข้างบนนี้ทุกประการ ผิดกันแต่จะเริ่มข้อความด้วยคำอุปมาก่อน แล้วจึงกล่าวถึงข้อธรรมซึ่งเป็นคำอุปมา.

ทุกข์ดับ เพราะเห็นสัจจะนิยธรรม โดยความเป็นอาทินะ^๑

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอาทินะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, ตัดหายอมคับ. เพราะมีความคับแห่งตัณหา จึงมีความคับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความคับแห่งอุปาทาน จึงมีความคับแห่งภพ; เพราะมีความคับแห่งภพ; จึงมีความคับแห่งชาติ; เพราะมีความคับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเหวะทุกขะโทมนสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่^๒นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนประตูปั่นน้ำมัน ฟังดูอยู่ใต้เพราะอาศัย ซึ่งน้ำมัน ซึ่งได้ช่วย, บุรุษพึงเติมน้ำมัน ฟังเปลี่ยนไส้ให้ใหม่อยู่ ตลอดเวลาที่ควรวัด ที่ควรเปลี่ยน อยู่ทุกระยะ. ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยการกระทำอย่างนี้แล ประตูปั่นน้ำมัน ไหม้เชื้อเพลิงเก่าหมดแล้วช่วย ไม่มีน้ำมันและได้อันมาเติมมาเปลี่ยนด้วย เป็นประตูปั่นหมดเชื้อหล่อเลี้ยงแล้ว ฟังดับไป, ชื่อนี้ฉันใด; ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ชื่อนี้ก็ฉันนั้น : เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็น โดยความเป็นอาทินะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, ตัดหายอมคับ. เพราะมีความคับแห่งตัณหา จึงมีความคับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความคับแห่งอุปาทาน จึงมีความคับแห่งภพ; เพราะมีความคับแห่งภพ จึงมีความคับแห่งชาติ; เพราะมีความคับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเหวะทุกขะโทมนสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่^๒นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

๑. สูตรที่ ๓ อนุทวารวค กัมมยสังยุตต์ นิทาน. ผ. ๑๖/๑๐๔/๒๐๒, อรรถกถาภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

หมายเหตุสรุปรวม : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (คือ สูตรที่ ๔ แห่ง
ท้าวธรรม อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ๑ ๑๖/๑๐๕/๒๐๕). มีข้อความเหมือนสูตรข้างบนนี้
ทุกประการ มีแต่ถ้อยคำในท่อนเริ่มข้อความต่างอยู่บ้าง แต่จึงกล่าวถึงข้อธรรม
ซึ่งเป็นตัวอุปไมย.

อนึ่ง ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (สูตรที่ ๗ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ๑.
๑๖/๑๐๕/๒๐๕) แสดงข้อธรรมข้อเดียวกันกับสูตรข้างบนนี้ คำกันแต่อุปมา : แทน
ที่จะอุปมาด้วยบรรพชิตผู้มีศีลและให้เหมือนสูตรนี้ แต่ทรงอุปมาด้วยคนไม่ยังข้อ
ถูกทำลายหมดสิ้น.

๕ หมวดห้า จบ